

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1 (477) «Шевченко»

О.В.Ясь*

МОНОГРАФІЯ «ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ В СЕРЕДИНІ XVII ст.» У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Ф.ШЕВЧЕНКА (до 100-ліття від дня народження)

Розглядається конструкція праці знаного історика у світлі його текстів другої половини 1950 – початку 1960-х рр. Аналізується рецепція монографії Ф.Шевченка в тодішньому українському радянському історієписанні.

Ключові слова: українська радянська історіографія, Ф.Шевченко, І.Крип'якевич, «возз'єднання», «приєднання».

У часи пізнього сталінізму та хрущовської «відлиги» на науковій авансцені з'явилася досить строката й самобутня генерація вчених-гуманітаріїв, зокрема істориків. Власне, німецько-радянська війна стала важливою межею та провідним чинником її формування¹. Це покоління мало не тільки досвід виживання за складних обставин і умов тоталітарного режиму, а й специфічне світосприйняття, виплекане спогляданням трагічних, драматичних подій, зокрема їх неформального, ба навіть приватного осмислення. Більше того, повоенні інтелектуали не тільки здобули практичні навички сприйняття і засвоєння культурних та ідеологічних практик сталінської доби, а й гнучкої адаптації до нових кампаній і настанов. Яскравим представником цієї генерації був визначний український історик Федір Павлович Шевченко.

У середині 1950-х рр. розпочався процес лібералізації радянського режиму, котрий досяг українських теренів із помітним запізненням. Тож думки деяких дослідників про те, що хрущовська десталінізація майже відразу відкрила простір для переписування чи, принаймні, корекції «національних історій» у радянській історіографії видаються надто схематичними², позаяк не враховують тодішніх політичних обставин та соціокультурних передумов академічного життя в радянській Україні. Культурна атмосфера й інтелектуальні настрої

* Ясь Олексій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії

¹ Сидорова Л.А. Советские историки послевоенного поколения: собирательный образ и индивидуализирующие черты // История и историки: историографический вестник: 2004. – Москва, 2005. – С.208–209.

² Mackiw T. Ukrainian Historiography Past and Present // Ukrainian Quarterly. – 1984. – Vol.40. – №3. – P.284.

на обширах УРСР дещо змінилися за періоду П.Шелеста (1963–1972 рр.)³. Тоді ж поширилися впливи шістдесятництва, котрі почасти побутували й в українському радянському історієписанні⁴. Зокрема намітилося кілька можливих сценаріїв еволюції республіканського наративу.

Наріжна проблема, навколо якої оберталися дослідницькі практики всіх істориків на обширах УРСР, полягала в реакції на канон радянського «великого тексту» та його нормативні настанови. Слід наголосити, що повоєнний радянський г'ранд-нарратив значною мірою спирався й у багатьох площинах наслідував попередню – централістичну – концептуалізацію російської історії з її легітимацією імперських устремлінь і територіальних завоювань, у тому числі відому тезу про «збирання» Москвою «руських земель». Відтак канонічні заборони й обмеження щодо представлення української минувшини були доволі широкими, порівняно з іншими республіканськими, а де-факто адаптованими національними історіями, котрі не «зазіхали» на стару імперську спадщину.

Переважна більшість українських радянських істориків прагнула пристосуватися чи прикритися великим радянським канonom у вигляді «обрядової» фразеології та «правильних» посилань на «класиків». Різновидом такої мімікрії було занурення до конкретних фактографічних лакун, в яких переховувалися за показним «парканом» із низки стереотипних ідеологічних означень та відповідних мовних кліше.

Утім, від середини 1950-х рр. з'являється ціла низка українських реформістських (ревізійністських, реабілітаційних, нонконформістських, неофіційних)⁵ істориків (О.Апанович, І.Бойко, І.Бутич, В.Голобуцький, І.Гуржій, Я.Дзира, О.Компан, І.Крип'якевич, О.Лугова, М.Марченко, Ф.Шевченко та ін.), які у своїх текстах прагнули помітно розсунути/обійти межі радянського г'ранд-нарративу, принаймні його «паралельної» – республіканської – версії. За спостереженнями С.Величенка, реформістські історики в постсталінську добу воліли зменшити обсяг російськоцентричного представлення історії УРСР⁶. Звісно, така «ревізія» не могла бути кардинальною та всеохоплюючою, а лише частковою, прихованою, убраною у прийнятні для радянської історіографії шати. Відтак ідеться про спроби ширшого представлення українських сюжетів, але у вигляді «ідеологічно коректних» пропозицій і тлумачень.

Первісно це розширення відбувалося на ґрунті потрактування рівноправності Переяславського договору 1654 р., визнання існування української державності чи її елементів за доби Б.Хмельницького, обстоювання автономії Гетьманщини, поширення тези про колоніальне становище

³ *Tillet L.* Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // *Slavic Review*. – 1975. – Vol.34. – №4. – P.752–768; *Яремчук В.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби // *Наук. ред. Л.Зашкільняк*. – Острог, 2009. – С.90–95.

⁴ *Калакура Я.С.* Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – С.347–352.

⁵ *Винар Л.* «Український історик» і сучасний стан української історичної науки. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. – С.6; *Мигул І.* Українська радянська історіографія про українську революцію та 1920 роки // *Сучасність*. – 1984. – №9. – С.68–69; *Величенко С.* Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // *Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник*. – Вип.5. – Х., 2002. – С.34–35; *Яремчук В.* Минуле України... – С.475.

⁶ *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. – New York, 1993. – P.164.

українських земель в імперії Романових у ХІХ – на початку ХХ ст. тощо. Згодом мали місце спроби часткової реабілітації деяких українських істориків (Д.Багалія, М.Драгоманова, М.Костомарова, О.Лазаревського, О.Єфименко, Д.Яворницького й навіть М.Грушевського, П.Куліша) та їхнього наукового доробку.

Власне, нормативні настанови використовувалися як установчі концепти, проте дещо змінювалися контексти їх ужитку, щоби просунути українські сюжети, зокрема продемонструвати лояльність місцевих авторів до радянського центру. Класовий дискурс уживався українськими істориками для представлення певних постатей чи сюжетів під машкарою їхньої гаданої «прогресивності». Заразом науковці послуговувалися й видозміненим «народницьким», точніше «новим народницьким» дискурсом, який дозволяв тією чи іншою мірою представити хоча б частину «дожовтневої» історіографічної спадщини у світлі змагань і потуг «народних мас». Популярним був і офіційний дискурс «братерства народів» чи «великої російсько-української дружби», який давав право вбрати у відповідні «шати» чи частково «обілити», принаймні показати у певному ідеологічному світлі конкретні постаті та події. Комбінація різних дискурсів творила доволі заплутане, суперечливе мереживо «паралельного» наративу, у котрому задекларовані приписи сполучалися з прихованими, завуальованими контекстами, часом із багатьма недомовками, що їх автори прагнули донести до читача, або залишали йому простір для власних розмірковувань.

Обережне й поступове розширення тлумачень «перейславських» тез розпочалося в публікаціях Ф.Шевченка у другій половині 1950 – на початку 1960-х рр., із-поміж яких назвемо його капітальну монографію «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині ХVІІ ст.». Очевидно, що помітний вплив на цю студію мали й редакторські практики історика, котрий був відповідальним редактором відомої монографії І.Крип'якевича «Богдан Хмельницький» (Київ, 1954 р.), а також його особисті контакти з опальним академіком. Це відзначають і сучасні дослідники, які порівнюють монографії І.Крип'якевича й Ф.Шевченка у фактографічному та стильовому сенсі⁷.

Своєю чергою, І.Крип'якевич виступив відповідальним редактором зазначеної монографії Ф.Шевченка. Відтак у листі від 3 листопада 1958 р. І.Крип'якевич виразно окреслив цілу низку проблем, в яких погляди обох істориків збігалися чи були доволі близькими:

«В загальному робота робить прекрасне враження. Це великий прогрес у порівнянні з етапом 1954 р., коли Ви вели зі мною дискусії про мою роботу. За цей час Ви багато передумали і дали новий синтез цих питань, які дуже важко було розв'язати... (тут і далі курсив наш – О.Я.). Я Вам вдячний, що в багатьох місцях Ви відзначаєте мої думки (сказати б, мій пріоритет). Особливо мило мені, що Ви прийняли мій погляд на перший лист Хмельницького цареві – за що бив мене Ол[ександр] Карпович [Касименко]. Прошу Вас ще згадати, що я намічував цю тезу про селян, вільних виробників, яку Ви так прекрасно розвинули – бо

⁷ Батуріна С.С. Федір Павлович Шевченко: Життя і творчість: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – С.185.

і над цим питанням “роздирали ризи” мої критики. *Читаючи Вашу монографію, я щойно дійшов до переконання, що мій Богдан Хмельницький залишить якийсь слід в історії*⁸.

І, дійсно, автор монографії покликався на «Богдана Хмельницького» І.Крип'якевича 45 разів⁹. Причому, зауважимо, «обрядових» посилань на праці В.Леніна в монографії Ф.Шевченка було тільки 27¹⁰. До того ж учений неодноразово згадував ще й інші розвідки І.Крип'якевича. Безперечно, для текстів українських істориків на теренах радянського історієписання 1950–1960-х рр. ці дослідницькі інтенції виглядають справді-таки унікальними.

У певному сенсі студії І.Крип'якевича були взірцевими для Ф.Шевченка. У довідці 1958 р., підготовленій для ЦК КПУ, попри очевидну специфічність писань такого «жанру», останній висвітлював та оцінював праці свого старшого колеги винятково в позитивному дусі, хоч і подавав незначні застереження. Приміром, доволі промовистим був коментар Ф.Шевченка щодо відомого циклу І.Крип'якевича – «Студії над державою Богдана Хмельницького»:

«Незважаючи на ряд недоліків, застарілість термінології, вживаної в роботі, “Студії” належать до числа тих праць І.Крип'якевича, які мають не тільки історіографічне значення, а є тією працею, що нею користувались і будуть використовувати далі історики. В радянській історіографії ця праця І.Крип'якевича ніколи не зараховувалась до числа націоналістичних»¹¹.

Первісно Ф.Шевченко планував більш масштабну студію, котра мала б охопити не тільки добу Б.Хмельницького, але й більшу частину другої половини XVII ст., принаймні до гетьманування І.Мазепи. Власне, про такі наміри автор згадував у вступній частині монографії, зокрема відзначав, що планував зосередитися на «періоді після воз'єднання України з Росією»¹².

Почасти про це свідчить і велика кількість підготовчих матеріалів та робочих виписок Ф.Шевченка, які хронологічно охоплюють другу половину 1650–1670-ті рр. Крім того, історик, відповідаючи на закиди про попередній план і структуру монографії, зауважив на розширеному засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р., що «писав про другу половину XVII ст., робота вийшла величенька, півсотні аркушів. Стало питання про друкування, я вирішив друкувати першу вступну частину»¹³. Ці наміри виглядають доволі правдо-

⁸ Див.: Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Відп. ред. Я.Ісаєвич, упор. Ф.Стеблій. – [Вип. 8:] Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Л., 2001. – С. 517.

⁹ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І.П.Крип'якевич. – К., 1959. – С. 15, 28–29, 33, 44, 49, 67, 74, 97, 109, 115, 176, 178, 183, 187, 195, 198, 205, 208, 212, 219, 221, 246, 251, 257, 259, 282, 289, 311, 398, 401, 420, 425–426, 430, 433, 443, 456, 493.

¹⁰ Там само. – С. 7–9, 13, 15, 22, 28, 34, 37–39, 46, 55, 59–60, 63, 66, 97, 172, 247, 250, 254, 282, 383–384.

¹¹ Шевченко Ф.П. Довідка [в ЦК КПУ про опубліковані статті Крип'якевича І.П. – «Студії над державою Богдана Хмельницького», надруковані в 1925–1931 рр.; машинопис; м. Київ, осінь 1958 р.] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 349. – Спр. 346. – Арк. 2.

¹² Його же. Політичні та економічні зв'язки... – С. 4.

¹³ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву Інституту історії України НАН України про наукову і громадську діяльність Федора Павловича Шевченка: Із стенограми обговорення книги

подібно, позаяк кандидатська дисертація Ф.Шевченка, що в багатьох аспектах перегукувалася з його монографією 1959 р., хронологічно обіймала період 1650–1660-х рр. Урешті, чернеткові накиди плану згаданої монографії дозволяють дійти однозначного висновку про те, що Ф.Шевченко плекав проект великого й масштабного дослідження. Скажімо, один із варіантів попереднього плану студії складався з трьох частин і чотирнадцяти розділів.

За початковим авторським задумом праця проектувалася приблизно в такому вигляді:

«Частина перша. Російсько-українські взаємовідносини під час визвольної війни. Розділ I. Україна напередодні визвольної війни та характер рос[ійсько]-укр[аїнських] зв'язків у цей час. Розділ II. Визвольна війна українського народу – початок нового етапу в зв'язках України з Росією. Політично-дипломатичні відносини в 1648–1649 рр. Розділ III. Рос[ійсько]-укр[аїнські] взаємовідносини з кінця 1649 р. до початку 1653 р. Розділ IV. Економічні зв'язки України з Росією 1648–1653 рр. Розділ V. Возз'єднання України з Росією в 1654 р. (1653–1654 рр.).

Частина друга. Політичні та економічні відносини України і Росії в перші роки після возз'єднання. Розділ I. Спільна боротьба російського та українського народів проти шляхетської Польщі в 1654–1656 рр. Розділ II. Україна в складі централізованої Російської держави (до смерті Б.Хмельницького 1657 р.). Розділ III. Посилення класової та політичної боротьби на Україні, ставлення до неї царського уряду. “Переяславські статті” 1659 р. Розділ IV. Характер економічних зв'язків між Україною та Росією в перші роки після возз'єднання.

Частина III. Спільна боротьба російського та українського народів проти польсько-шляхетської агресії в 1660-х рр. Політика царського уряду на Україні. Розділ I. Становище на Україні після Переяславського договору. Війна з Польщею та початок розділу українських земель. Розділ II. “Московські статті” 1665 р. та нове становище Лівобережної України у складі Росії. Розділ III. Відносини російського уряду до Правобережної України та Запорізької Січі. Андрусівське перемир'я 1667 р. та його значення в історії українських земель. Розділ IV. Економічні зв'язки України з Росією після возз'єднання. Роль і місце України у складанні загальноросійського ринку. Розділ V. Повстання на Україні проти воевод. “Глухівські статті” 1669 р. та зміни в політиці російського уряду на Лівобережній Україні. Заклучення. Список джерел і літератури, використаних у роботі»¹⁴.

Ф.П.Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» на розширеному засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР (Київ, 8 червня 1960 р.) // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. / Відп. ред. Г.Боряк; вступ. сл. Д.Табачника. – Т.1: Джерела. – К., 2004. – С.539; Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. [машинопис] // Науковий архів Інституту історії України НАНУ. – Оп.1. – Спр.968. – Арк.24.

¹⁴ Шевченко Ф.П. План монографії на тему: «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.» та анотація [автограф і машинопис із правками] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.895. – Арк.2–3.

Зазначимо, що зберігся навіть чорновий варіант другого розділу третьої частини дисертації (монографії), присвячений «Московським статтям» 1665 р.¹⁵ Ба більше, первісний план докторської дисертації Ф.Шевченка був ще більш масштабним та амбітним, аніж проект його монографії, позаяк передбачав четверту частину – «Російсько-українські відносини в 70–80-х рр.», котра складалася з трьох розділів¹⁶. Отже, його праця хронологічно мала обійняти кілька історичних періодів – від часів Б.Хмельницького до правління І.Мазепи. Книга Ф.Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» фактично проектувалася як вступна частина до більшої (можливо кількатоминої) студії, і тільки внаслідок низки обставин та умов побачила світ як самостійна праця.

Загалом конструкція монографії Ф.Шевченка спиралася на дослідницькі практики, виплекані й опрацьовані в низці його повоєнних текстів. Передусім постулювався та розширювався новий «народницький» дискурс, який доповнювався відповідними ідеологічними контекстами й «класовими» означеннями. Тож споглядаємо своєрідну апологію в репрезентації народу, хоч і з дещо іншим акцентуванням, порівняно з класичним народницьким дискурсом:

«Народ – справжній творець історії, і він по праву займає центральне місце в радянській історіографії. Роль народу з особливою силою проявляється в соціалістичному суспільстві, коли мільйони людей, розкутих від кайданів капіталізму, стали активними і свідомими творцями історії»¹⁷.

Ця теза в модифікованому, часом розгорнутому вигляді побутувала в більшості текстів Ф.Шевченка 1950–1970-х рр.¹⁸, зокрема навіязуючи «героїчні» конотації у представленні народу на авансцені історії. *«Народ є справжнім творцем і героєм історії»*, – підкреслював історик в одній із популярних брошур¹⁹. Причому Ф.Шевченко, хоч і писав про подальше «зближення і єднання соціалістичних націй», але зауважував, спираючись на «класика», що *«національні й державні відмінності між народами та країнами будуть існувати ще дуже і дуже довго»²⁰.*

Таким чином, на сторінках монографії обстоювалася думка, що «народи Радянського Союзу єднає не лише славне і героїчне сучасне, але й їх минуле»²¹. Від нового «народницького» дискурсу перекидався «містою» до офіційної

¹⁵ Шевченко Ф.П. «Московські статті» 1665 року та нове становище України в складі Росії: Розділ другий [докторської дисертації на тему «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.»; чорновий автограф, 1958–1959 рр.] // Там само. – Спр.142. – 46 арк.

¹⁶ Шевченко Ф.П. План докторської дисертації на тему «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.» та робочі матеріали [чорновий автограф та машинопис із правками] // Там само. – Спр.896. – Арк.2.

¹⁷ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.3.

¹⁸ Шевченко Ф.П. Про створення «Вступу до історичної науки» // Український історичний журнал. – 1959. – №1. – С.90; *Його ж.* Про суд історії // Там само. – 1967. – №2. – С.47; *Його ж.* Особливості суспільного прогресу в нашу епоху [стаття для відділу наук ЦК КПУ; машинопис із правками; м. Київ, 15 березня 1970 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.173. – Арк.3.

¹⁹ Шевченко Ф.П. Історія і сучасність. – К., 1965. – С.25.

²⁰ Шевченко Ф.П. Нові риси в розвитку і зміцненні дружби народів СРСР: (Доповідь на науковій сесії, присвяченій новим починанням, суспільним явищам і процесам на сучасному етапі комуністичного будівництва). – К., 1959. – С.21.

²¹ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.4.

схеми «возз'єднання», котра подавалася в контексті положення про «історичні зв'язки» та взаємодію народів як предтечу їх «великої дружби». Така актуалізація предметної області монографії засвідчувала лояльне ставлення її автора до радянського канону, проте дозволяла маркувати та представляти низку подій і явищ з обсягу республіканської історії у вигляді «прогресивних» зрушень.

Приміром, козацькі виступи та селянські заворушення першої третини XVII ст. подаються як вияви героїзму українського народу в боротьбі зі своїми «експлуататорами»²². «Масові народні виступи» розглядаються як акумуляція «великого історичного досвіду»²³. Більше того, Ф.Шевченко відзначав, що «класики» вкладали різний зміст у поняття «народ», хоч і вимагали не прикривати цим терміном «класовий характер» того чи іншого суспільства²⁴. Мабуть, автор тривалий час розмірковував і готувався до окреслення «народницького» та класового дискурсів, оскільки в його робочих нотатках віднаходимо десятки й навіть сотні виписок із праць Ф.Енгельса, К.Маркса, В.Леніна, присвячених цій проблематиці²⁵.

Видається, що своєрідним продуктом цих тривалих роздумів Ф.Шевченка була його стаття «Про роль народних мас в історії» (1957 р.), в якій він намагався пристосувати новий «народницький» дискурс до вимог радянського канону. Тож автор пов'язував із термінами «народ» та «народні маси» класові й матеріалістичні конотації. Наприклад, історик зазначав, що «народ – виробники матеріальних цінностей – є тією справжньою силою, яка практично робила і робить всі корінні, прогресивні зміни в суспільстві. Історичний процес розвивається, рухається вперед силою праці і боротьби народних мас. Саме тому народ є справжнім творцем і героєм історії»²⁶.

Таке представлення народу в його монографії доповнювалося відповідними тезами й коментарями щодо класів і станів, насамперед «прогресивних»²⁷, які складали основу класового дискурсу. Не випадково Ф.Шевченко відзначав, що поділ на «стани-класи» характерний для «феодалного суспільства», зокрема спираючи свою тезу на відповідні посилання на «класиків»²⁸. У виступі на розширеному засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р. історик був змушений пояснювати, що він не ігнорує класовий поділ, а лише поглиблює його, ураховуючи «феодалну специфіку», зокрема юридичне й економічне становище «станів-класів»²⁹. Цей підхід автор обстоював і пізніше, стверджуючи, що становість є однією з «форм класових відмінностей»³⁰.

²² Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.16.

²³ Там само. – С.58.

²⁴ Там само. – С.37.

²⁵ Шевченко Ф.П. Робочі матеріали: Класова боротьба 1648–1654 рр. [чорновий автограф; 1960-ті – початок 1970-х рр.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.678. – 101 арк.; Його ж. Робочі матеріали про соціально-політичні погляди селянства України в період визвольної війни 1648–1654 рр. та ін. [чорновий автограф] // Там само. – Спр.680. – 86 арк.

²⁶ Шевченко Ф.П. Про роль народних мас в історії // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – Т.9. – К., 1957. – С.3.

²⁷ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.5.

²⁸ Там само. – С.21–22.

²⁹ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву...: Із стенограми обговорення книги Ф.П.Шевченка... // «Стину встановлює суд історії». – Т.1. – С.531; Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. – Арк.8.

³⁰ Шевченко Ф.П. Про народ і класи-стани на Україні під час визвольної війни 1648–1654 рр. // Середні віки на Україні. – Вип.2. – К., 1973. – С.46.

Водночас Ф.Шевченко прагнув узгодити класовий та новий «народницький» дискурс, зокрема тримався думки, що «класи» й інші соціальні прошарки були «елементами народу». Причому наголошував на плинності, мінливості самої «основи народу», котра змінюється впродовж різних історичних епох³¹. Саме з цієї перспективи Ф.Шевченко доволі категорично обстоював твердження про те, що «існування української народності в XV–XVII ст. є незаперечним фактом. Процес національного самопізнання українського народу, його боротьба за свої права були явищем прогресивним»³². Ця констатація стала своєрідним прологом до представлення доби Б.Хмельницького як «визвольної війни українського народу», позаяк освячувала її класовий і «прогресивний» характер, але дозволяла порушити міжнародні та міжнаціональні аспекти, хоч і в обрамленні «народницького» дискурсу.

Зауважимо, що Ф.Шевченко пов'язував із творчістю «народних мас» і «дуже складний процес створення української державності»³³. Такі розумування історика перегукувалися з відповідними пасажами з монографії І.Крип'якевича³⁴. Ф.Шевченко дотримувався думки, що у феодальній Європі побутували два типи держав – національні та багатонаціональні, хоч і відзначав нерозробленість цієї проблематики в радянській історіографії³⁵. Зокрема, він акцентував на тому, що за часів «розквітлого феодалізму», коли землеробство становило «головну галузь виробництва», виникнення «багатонаціональних держав» було звичним явищем. На його думку,

«економіка цих країн ґрунтувалась на феодальній залежності селянства, на посиленні його експлуатації, а також на приєднанні інших земель, включенні їх до одного державного організму і втягуванні різними шляхами до спільного економічного життя. Ми нагадали про це для того, щоб показати, що виникнення української національної державності за тих умов не могло становити якогось винятку. Це добре розуміли тодішні українські державні діячі, які вже з перших днів визвольної війни посилено шукали виходу з становища в укладенні міжнародних союзів і створенні коаліцій з метою забезпечити існування державності»³⁶.

Відтак державницький контекст автор не тільки пов'язував із «народницьким» і класовим дискурсами, а й уживав його для представлення міжнародних та міжнаціональних відносин за часів Б.Хмельницького. Така контекстуалізація дозволила Ф.Шевченкові висунути тезу про формування на теренах Гетьманщини національної держави. Утім, він відзначав, що

«створення національної держави – справа міжнародна. Цей процес не міг відбуватись ізольовано від інших держав, які по-різному до цієї події поставилися. Проте фактично вони всі

³¹ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.38.

³² Там само. – С.58–59.

³³ Там само. – С.63.

³⁴ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – [1-ше вид.]. – К., 1954. – С.335, 339.

³⁵ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.257–258, 268.

³⁶ Там само. – С.268.

повинні були рахуватися з існуванням української держави, навіть Річ Посполита, яка ніяк не могла погодитись з тим, що Україна виривається з її складу»³⁷.

Зазначимо, що Ф.Шевченко здебільшого розглядав Гетьманщину як державність, а не державу, хоч, імовірно, у первісному варіанті монографії трамвався більш радикальних поглядів. Окрім того, в остаточному варіанті тексту часом трапляється термін «Українська держава»³⁸. І.Крип'якевич в одному з листів до автора студії відзначав, що він представляє тогочасну Україну іноді як державу, іноколи – як державність і пропонував внести ясність щодо застосування цих означень³⁹.

Ф. Шевченко писав і про життєздатність української державності, котра виявилася за часів визвольної війни 1648–1654 рр. Звісно, така життєвість репрезентувалася у світлі об'єктивної необхідності «боротьби народу за своє існування, виразом його прагнення до незалежності», хоч історик і відзначав неможливість повною мірою реалізувати державницький проект за тодішніх передумов⁴⁰. Відтак складання української державності він розглядав як результат боротьби народу за визволення з-під «польсько-шляхетського гноблення»⁴¹. Державний устрій Гетьманщини автор визначав як аристократичну чи олігархічну республіку⁴², що почасти нагадувало його попередні погляди, коли він трактував козацьку державність як республіку, вибудовану на станових засадах⁴³.

Однак Ф.Шевченко відзначав, що українські правлячі кола здійснювали спроби створити «багатонаціональну державу» – династичний союз України з Молдавією, запровадження козацького ладу на білоруських землях і т.п.⁴⁴ Автор представляв розлогу історіографічну палітру щодо висвітлення проблем козацької державності, до якої потрапили навіть студії представників державницького напрямку 1920–1930-х рр. Зокрема, він висвітлював погляди В.Липинського, у тому числі його візію, викладену у знаковій монографії «Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті», хоч тлумачив і критикував цю працю з позицій модифікованого «народницького» дискурсу⁴⁵. Я.Дзира згадував, що праці В.Липинського й М.Грушевського зберігалися в особистій бібліотеці історика⁴⁶.

Тож провідний рефрен монографії Ф.Шевченка пов'язаний із новою «народницькою» апологією минувшини, хоч і з відповідним «класовим» антуражем. Недаремно він обстоював думку, що

³⁷ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.258.

³⁸ Там само. – С.282.

³⁹ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.518.

⁴⁰ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.267.

⁴¹ Там само. – С.283.

⁴² Там само. – С.282.

⁴³ Шевченко Ф.П. «Русские воеводы на Украине: Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия»: Чорновий примірник кандидатської дисертації [машинопис із правками автора; 1940 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.10. – Арк.33.

⁴⁴ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.269.

⁴⁵ Там само. – С.256.

⁴⁶ Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.153.

«великі народні рухи є вихідним моментом для визначення рівня розвитку і внутрішньої природи різних класів, їх тенденцій. Ці народні виступи є своєрідним підвищенням, з якого можна краще розглянути, оцінити те, що відбувалось до і після подій. Визвольна війна українського народу і дає змогу зробити таку оцінку»⁴⁷.

Тож історик акцентував увагу на тих об'єднуючих чинниках, які сполучали різні «стани-класи» в «народних рухах», але відзначав «класову» вмотивованість зацікавлень різних соціальних спільнот⁴⁸. Ба більше, у його праці йдеться про союз «прогресивних станів», оскільки Ф.Шевченко вважав, що теза про «два ворожі класові табори», котрі протистоять один одному, не дозволяє повною мірою показати складне сплетіння поглядів, інтересів та устремлінь різних станів⁴⁹. Автор уживав маркування «свій» та «чужий» щодо означення «експлуататорських станів-класів»⁵⁰, хоч і не генералізував цього підходу, а по-слуговувався ним епізодично.

Слід підкреслити, що на розширеному засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р. Ф.Шевченко прагнув захистити свою тезу про спілку «прогресивних станів»: *«Дійсно я вважаю, що при феодалізмі існує не один прогресивний стан, клас. Я кажу в роботі, що прогресивним станом було селянство, козацтво, міщани. Духовенство я вже ділю на дві групи – вищу і нижчу. Але теж як стан, воно одне»*⁵¹. Пізніше він не тільки модифікував цю тезу, а й спробував ужити її для формалізації поняття «народ». Відтак постало досить цікаве означення: *«Народ – це певне співвідношення прогресивних класів, різних соціальних груп, які в конкретних історичних умовах об'єднані спільністю інтересів та мети в боротьбі проти всього, що віджило, за дальший поступальний розвиток суспільства»*⁵². Вочевидь, наведена сентенція свідчить, що історик мав намір і далі поглиблювати новий «народницький» дискурс у своїх писаннях під покривкою офіційних настанов. На думку І.Бойка, авторське означення поняття «народ» у монографії 1959 р. нагадувало відомі положення М.Грушевського, котрий відносив до «народних мас» «дрібну шляхту» та «дрібну буржуазію»⁵³.

Зрештою «гра» з класовими й «народницькими» контекстами дозволила Ф.Шевченкові сформулювати одну з найважливіших установчих тез монографії – визвольна війна як «переломний момент в історії України»⁵⁴. Ця війна, як і будь-яка «національна-визвольна боротьба», маркувалася автором як «прогресивна» апріорі. Більше того, історик розглядав добу Б.Хмельницького класичним прикладом визвольної війни – як у сенсі її «прогресивності», так і активності «широких на-

⁴⁷ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.66.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. – С.247.

⁵⁰ Там само. – С.236.

⁵¹ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву...: Із стенограми обговорення книги Ф.П.Шевченка... // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.539; Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. – Арк.23.

⁵² Шевченко Ф.П. Про суд історії. – С.47.

⁵³ Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. – Арк.59.

⁵⁴ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.4–5.

родних мас»⁵⁵. Заразом він наголошував, що національно-визвольні війни за епохи феодалізму скеровані на збереження суверенності народу. На думку Ф.Шевченка, така констатація дозволяла однозначно розглядати ці війни як «прогресивні»⁵⁶. Свою позицію дослідник відстоював і на чотириденному розширеному засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р., хоч і визнавав, що участь селянства у визвольній війні 1648–1654 рр. внесла до неї помітний колорит⁵⁷.

Подібний підхід відіграв важливу роль у монографії Ф.Шевченка, позаяк дозволив більш детально й рельєфно репрезентувати козацтво за часів Б.Хмельницького в різних контекстах: адміністративних, політичних, військових, соціальних, господарських, дипломатичних та ін. Тим паче, що він представляв цей стан як «вільних виробників», ворожих «феодалному гніту», які справляли «прогресивний вплив» на тогочасне селянство⁵⁸. Не випадково в робочих нотатках автора простежуємо акцентування на «передовій ролі» козацтва, котра «недооцінювалася» в радянській літературі⁵⁹. Ці розумування почасти нагадували відому візію «торгового капіталізму» М.Покровського, за якою козаки розглядалися як «ранні буржуа», що спричинилися до формування капіталістичних відносин. Утім, автор категорично відмежовувався від концепції М.Покровського й рішуче критикував означені погляди⁶⁰.

Натомість Ф.Шевченко прагнув віднайти прийнятні способи репрезентації різних станів, верст, прошарків на ниві української історії, котрі б не зводилися до суцільної класової генералізації. Приміром, він висловлював думку, що

«крім основного поділу на класи в суспільстві бувають проміжні соціальні групи, які в силу свого становища в певний час теж можуть бути складовою частиною народу. На Україні до таких груп належали козацька старшина, заможне міщанство, дрібна українська шляхта, нижче православне духовенство»⁶¹.

Відтак умотивовувалася доцільність їх представлення на сторінках монографії з позицій «народницького» дискурсу, адже означені соціальні спільноти тією чи іншою мірою були частиною «народу» – носія «прогресивних цінностей» відповідно до постулатів марксистсько-ленінської доктрини. Проте в тексті Ф.Шевченка споглядаємо не тільки окреслення становища козацтва – привілейованого, але строкатого стану, селянства як «чорного стану»⁶², а й тогочасні устремління міщанства⁶³, невдоволення й хитання дрібної шляхти⁶⁴, специфічну роль нижчого духівництва⁶⁵ та ін.

⁵⁵ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.170.

⁵⁶ Там само. – С.171.

⁵⁷ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву...: Із стенограми обговорення книги Ф.П.Шевченка... – С.532; Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. – Арк.11.

⁵⁸ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.27.

⁵⁹ Шевченко Ф.П. Робочі матеріали: Класова боротьба 1648–1654 рр. – Арк.24 зв.

⁶⁰ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.24.

⁶¹ Там само. – С.38.

⁶² Там само. – С.27–31.

⁶³ Там само. – С.32–33.

⁶⁴ Там само. – С.33.

⁶⁵ Там само. – С.35.

Зауважимо, що історик відзначав і участь шляхти в повстанні Б.Хмельницького та визвольній війні 1648–1654 рр. Зокрема, він посилався на відому збірку В.Липинського («Z dziejów Ukrainy...») і навіть уважав, що її автор вірно оцінив масштаб участі шляхтичів у козацькому війську⁶⁶. Причому на це видання у своїй монографії Ф.Шевченко посилався неодноразово. Заразом історик згадував про представників шляхетського стану, котрі уславилися своєю звитягою під час визвольної війни – І.Богуна, С.Височана, С.-М.Кричевського та ін.⁶⁷ Ці сюжети стали приводом для низки звинувачень, зокрема з боку К.Гуслистого, в «ідеалізації» ролі «заможних елементів», яких автор нібито представляв у вигляді «прогресивних»⁶⁸. Відзначимо, що Ф.Шевченко ще 1952 р. пропонував увести полковника С.-М.Кричевського як одну з видатних фігур того часу до лібрето опери «Богдан Хмельницький» на зустрічі з її автором – драматургом О.Корнійчуком⁶⁹.

Загалом класовий дискурс був доволі традиційним для дослідницьких практик Ф.Шевченка від часів його перших наукових студій. Власне, комбінація «народницького» та класового дискурсів, які припасовані до вимог офіційного канону, як-от «дружба братніх народів» та їх «возз'єднання» в «єдиній родині», і складає концептуальну канву монографії. Звернімо увагу й на авторське вживання дискурсу «дружби народів» у сполученні з класовим маркуванням минувшини, що особливо яскраво простежувалося в газетній публікації 1966 р. Зазвичай спершу подається офіційна настанова про взаємини між «братніми народами», наприклад у такому вигляді:

«У взаємовідносинах між народами з давніх часів сильнішим було те, що їх єднало, а не роз'єднувало. Розвиток народів завжди відбувався в постійній взаємодії та взаємовпливах. Це обумовлювалось об'єктивним ходом історичного процесу, боротьбою передових сил за прогрес, проти реакції»⁷⁰.

Здавалося б, наведена сентенція незаперечно продукує відповідні офіційні конотації. Утім, невелике авторське уточнення, витримане в ідеологічно коректному дусі, яке вводить класове маркування, помітно змінювало не тільки зазначений сенс, а й витворювало певний простір для неоднозначних представлень минувшини:

«Та слід зазначити, що в антагоністичному суспільстві, побудованому на основі приватної власності, де конкуренція є всесильним законом, такі фактори, як зв'язки і дружба між народами,

⁶⁶ Там само. – С.174.

⁶⁷ Там само. – С.175–176.

⁶⁸ Стенограма засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР 13 червня 1960 р. по обговоренню праці Шевченка Ф.П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [машинопис] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.869. – Арк.67.

⁶⁹ *Шепель Л.* Матеріали Наукового архіву...: Зауваження Ф.П.Шевченка, висловлені під час зустрічі співробітників Інституту історії України АН УРСР з О.С.Корнійчуком – автором лібрето опери «Богдан Хмельницький» (Київ, 4 лютого 1952 р.) // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.508.

⁷⁰ *Шевченко Ф.* Дружба народів СРСР вічна і непорушна // Радянська Україна (Київ). – 1966. – 27 січня. – №22. – С.2.

не можуть бути постійно діючими і обриваються з волі експлуататорських класів. *На шляху єднання стоїть багато нездоланих перепон*⁷¹.

Із такої перспективи історія подається начебто як поле «класової боротьби», котра плавно перетікає на терен міжнародних і міжнаціональних взаємин. Такі чи подібні метаморфози в репрезентації українсько-російських зв'язків, точніше взаємин за часів визвольної війни 1648–1654 рр., повсякчас споглядаємо в дослідницьких практиках Ф.Шевченка, зокрема в монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.».

Поміж установчих тез цієї праці помічаємо відчутний вплив архівних, історіографічних, джерелознавчих та редакторських практик Ф.Шевченка, котрий виявився у виразному розмежуванні ідей та фактів, а також в акцентуванні уваги на традиції українського історієписання, хоч і у латентному вигляді:

«Ми брали з літератури головним чином не факти, бо вони здебільшого відомі нам з першоджерел, а звертали увагу на висновки і твердження, до яких прийшли історики. Це стосується випадків, коли на основі дослідження фактів автор прийшов до тих самих висновків, що і його попередники. В багатьох місцях посилання на попередників значно скоротило дослідження. Часто наводимо багато положень, як щось само собою зрозуміле, пам'ятаючи, що над ними працювало не одне покоління істориків і що їх висновки ввійшли, коли так можна висловитись, “в побут” історичної науки»⁷².

Зазначимо, що в первісному робочому варіанті вступу до монографії, зокрема у частині тексту, викресленій І.Крип'якевичем як редактором, це розмежування подавалося в більш категоричній формі: «З самого початку поставили собі за мету вивчати факти, виходити з них, а не підміняти конкретної історії абстрактними соціологічними схемами, які виводяться а ргіорі»⁷³. Така сентенція з робочого варіанту вступу до монографії 1959 р. сприймається навіть як завуальована опозиція щодо радянського канону.

Доволі несподіваними виглядають і думки Ф.Шевченка про «дискусійний характер» цілої низки положень студії, що вмотивовується як трактуванням фактів у контексті «масових явищ», так і самою джерельною базою монографії⁷⁴. Подібні розумування на теренах українського радянського історієписання циркулювали лише в поодиноких працях, оскільки навіть висловлені принагідно містили потенційно несприятливі, ба навіть небезпечні висновки для їх автора.

Імовірно, до цих зауваг спричинився складний і тернистий шлях як цієї студії, так і докторської дисертації Ф.Шевченка⁷⁵, котра пройшла через три-

⁷¹ Шевченко Ф. Дружба народів СРСР вічна і непорушна. – С.2.

⁷² Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.6.

⁷³ Шевченко Ф.П. Вступ до праці «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.» [машинопис; м. Київ, листопад 1958 р.; правки І.Крип'якевича 30.III.1959 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.141. – Арк.1.

⁷⁴ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.9.

⁷⁵ Заява Ф.П.Шевченка на ім'я директора Інституту історії АН УРСР з приводу оцінки відділом феодалізму його докторської дисертації (Київ, 19 травня 1960 р.) // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.379–380.

валі обговорення та гостру критику за відхід від звичного канону, що відсунуло її захист на кілька років (1963 р.). Почасти про це свідчить обговорення дисертації, підготовленої на основі представленої монографії, на відділі історії феодалізму 6 травня 1960 р.⁷⁶ Відзначимо, що попередньо завідувач цього відділу В.Голобуцький написав схвальний відгук на текст праці, поданий до видавництва⁷⁷.

Утім, під час обговорення дисертації автора звинуватили у «відродженні» концепції «приєднання» України до Росії як «меншого зла», «неправильному» висвітленні проблеми возз'єднання 1654 р. (І.Рознер)⁷⁸, а також у «хибному» потрактуванні проблем визвольної війни (В.Голобуцький)⁷⁹. Натомість Ф.Шевченка підтримала низка науковців (О.Апанович, І.Гуржій, В.Дядиченко, О.Компан, К.Стецюк та ін.). Приміром О.Компан зауважила, що

«на честь автора слід сказати, що він ніколи не обминає трудного питання і намагається сказати в кожному випадку своє власне слово. Навіть в тих випадках коли його думка і викликає у читача заперечення неможна відмовити йому в справжній науковій винахідливості і бажанні знайти істину»⁸⁰.

Після такого обговорення Ф.Шевченка звинуватили в тому, що рукопис (машинопис) його праці, рекомендований до друку Інститутом історії АН УРСР, та монографія, випущена 1959 р., по суті – різні тексти. Відтак кампанія супроти його праці набирала обертів. Ситуація ускладнювалася й через те, що до «з'ясування» цих питань долучилися партійні функціонери з «великої хати» (так у неформальному спілкуванні називали будівлю ЦК КПУ). Про це свідчить чернетка записки Ф.Шевченка, де він занотував, що його пояснення було передано у відділ науки ЦК КПУ «т. В.П.Ковалевському», але згодом про них «забули»⁸¹. Ф.Шевченко болісно прокоментував травневе обговорення 1960 р. У листі до І.Крип'якевича від 7 травня 1960 р. історик зазначав:

«І чого тільки вони не наговорили, у чому тільки не обвинувачували мене – аж до методологічних і політичних помилок. Не обмежували вони себе в засобах, щоб доказати мою наукову неспроможність, а то й глупість. Мені аж страшно, як здаю. Та це, може, на другий день так здається, а згодом пройде... Не обов'язково я повинен померти доктором, коли життя таке прекрасне й для кандидатів наук і для мільйонів трударів без особливих наукових ступенів»⁸².

⁷⁶ Протокол №9 засідання відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР [про обговорення докторської дисертації Шевченка Ф.П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис; м. Київ, 6 травня 1960 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.863. – 69 арк.

⁷⁷ Голобуцький В. Відзив про роботу Шевченка Ф.П. – «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [машинопис; м. Київ, 8 листопада 1958 р.] // Там само. – Спр. 860. – 3 арк.

⁷⁸ Протокол №9 засідання відділу історії феодалізму... – Арк.34, 39.

⁷⁹ Там само. – Арк.62.

⁸⁰ Там само. – Арк.16.

⁸¹ Шевченко Ф.П. «Коротка відповідь з приводу зауважень В.О.Голобуцького на мою книгу – «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»» [чорновий автограф; м. Київ, 23 травня 1960 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.865. – Арк.1.

⁸² Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.531.

Незабаром відбулося гостре та масштабне обговорення монографії Ф.Шевченка на розширеній вченій раді Інституту історії АН УРСР, котре тривало 8, 10, 13–14 червня 1960 р., себто «навздогін» – після публікації його праці. Автор занотував (можливо згодом, прослуховуючи аудіозаписи засідань) стислу хронологію їх перебігу, котра дозволяє уявити загальну послідовність полеміки:

«Засідання 8 червня 1960 р.

Вступне слово Ф.П.Шевченка 2⁰⁰ – 2³⁰

1. Голобуцький – 45 хв.
2. Лола 4²⁵ (23 хв.)
3. Бойко 4⁴⁸
4. Компанієць 5²⁰ – 6⁰⁰

Засідання 10 червня 1960 р.

5. Марахов – 3⁰⁰ (18 хв.)
6. Бевзо 3¹⁸ (33 хв.)
7. Симоненко 3⁵¹– 4³⁰
8. Сташевський 4⁴⁵(28)
9. Клоков 5¹³ (13)
10. Введенський 5²⁶
11. Кулініч 5⁴⁵ – 6¹⁵

Засідання 13 червня 1960 р.

12. Компан 12⁰³ (40 хв.)
13. Рознер 12⁴³ (30 хв.)
14. Рубач 1¹⁵ (1⁴²–2⁰⁵) (50 хв.)
15. Бутич 3¹⁰ (6 хв.)
16. Слуцький 3¹⁶ (26 хв.)
17. Дядиченко 3⁴² (18 хв.)
18. Гуслистий 4⁰⁰–4⁴⁰
19. Апанович 4⁵⁴ (23 хв.)
20. Куриленко 5¹⁸ (15 хв.)
21. Коваль 5³³–6⁰⁵

Засідання 14 травня 1960 р.

22. Мишко 9¹⁵ (23 хв.)
23. Белоусов 9³⁸ (17 хв)
24. Калениченко 9⁵⁵ (27 хв)
25. Шекера 10²²–10⁴⁰
26. Гуржій 10⁵⁵ (20 хв.)
27. Барабой 11¹⁵ (45 хв.)
28. Слинько 12⁰⁰ (5 хв)
29. Євсєєв 12⁰⁵-12⁴⁵
30. Сидоренко 4⁰⁷ (13 хв.)
31. Шевчук 4²⁰ (17 хв.)
32. Шевченко 16³⁷ (перерва 15 хв) – 6⁵⁵
Касименко»⁸³.

⁸³ Шевченко Ф.П. [Заключне слово на засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР по обговоренню роботи «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис із правками та чорновий автограф; м. Київ, червень 1960 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.876. – Арк.104–104 зв.

Про масштабність та напруженість цієї дискусії з виразним ідеологічним присмаком красномовно свідчили цифри: розширене засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР загалом тривало майже 20 годин, виступило 33 науковця⁸⁴, обсяг стенограм та інших матеріалів (очевидно неповний, оскільки шарилися різні варіанти) склав понад 400 машинописних сторінок⁸⁵. Недаремно співробітники Інституту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР іронічно назвали означене дійство «позачерговою шевченківською конференцією»⁸⁶, а колишній директор академічного інституту історії С.Белоусов порівняв емоційну напругу розширеного засідання з трибунами стадіону під час спортивних змагань⁸⁷. Зрештою висвітлення й аналіз позицій, аргументів, спостережень учасників дискусії, а також передумов, обставин, низки провідних та супутніх контекстів цієї тривалої полеміки, що в інших формах де-факто продовжувалася й після червня 1960 р., можуть скласти предмет окремого, доволі цікавого дослідження. У вступному слові Ф.Шевченко зауважив, що йому, вочевидь, дістанеться за «дискусійні положення» монографії⁸⁸.

Та повернімося, власне, до тексту його праці. Під офіційним покровом «зв'язків та взаємодії братніх народів», що помітно трансформувався завдяки сполученню класового й «народницького» дискурсів, у монографії Ф.Шевченка подавалася низка ідей і тез, які помітно розходилися з «перейславськими» настановами. Насамперед автор обстоював думку, що «відносини між Росією і Україною не були ще відносинами рівнозначних сторін. Якщо Росія протягом століть вже виступала на міжнародній арені як самостійна держава, то Україна до визвольної війни такої ролі не відігравала»⁸⁹. Більше того, відзначалося, що царський уряд з упередженням ставився до руху під проводом Б.Хмельницького, позаяк він мав «антифеодальне спрямування»⁹⁰. Зокрема автор уважав, що у травні – червні 1648 р. московське військо вже було готовим виступити фактично на боці поляків супроти кримських татар – на той час союзників Б.Хмельницького⁹¹. Натомість ставлення російських «народних мас» до Хмельниччини Ф.Шевченко характеризував як позитивне⁹². Таким чином, сполучення, іноді протиставлення класового й «народницького» дискурсів

⁸⁴ Шевченко Ф.П. Коротка довідка [про монографію – «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» для Комісії партійного державного контролю; чорновий автограф та машинопис із правками; м. Київ, березень 1964 р.] // Там само. – Спр.893. – Арк.5.

⁸⁵ Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. – 417 арк.; Стенограма засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР 10 червня 1960 р. (друге засідання) по обговоренню праці Шевченка Ф.П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [машинопис] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.867. – 88 арк.; Стенограма засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР 13 червня 1960 р. ... – 114 арк.; Матеріали обговорення роботи Шевченка Ф.П. – «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»: стенограма засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР 14 червня 1960 р. – [перша та друга частини; машинопис] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.870. – 198 арк.

⁸⁶ Стенограма засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР 10 червня 1960 р. ... – Арк.26.

⁸⁷ Матеріали обговорення роботи Шевченка Ф.П. ... – Арк.8.

⁸⁸ Шенель Л. Матеріали Наукового архіву... : із стенограми обговорення книги Ф.П.Шевченка... – С.537; Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. – Арк.19.

⁸⁹ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.63.

⁹⁰ Там само. – С.64, 91.

⁹¹ Там само. – С.78–80.

⁹² Там само. – С.90, 93.

дозволяло авторові намітити, хоч і у спрощеному, деформованому вигляді загальне поле конфронтації на ниві «українсько-російських зв'язків».

Ці обережні й начебто принагідно висловлені спостереження Ф.Шевченка поступово, крок за кроком, обстоювали тезу про «приєднання» України до Росії, котра нібито не суперечила «переяславському» канону та його наріжному концепту «возз'єднання народів» і, заразом, у багатьох конкретних контекстах обходила нав'язану схему. На його думку, «в силу історичних причин інакше склалися відносини між Україною і Росією як напередодні, так і особливо під час визвольної війни. *Про характер їх відносин свідчать наслідки – приєднання України до Росії в 1654 р.*»⁹³.

В іншому місці Ф.Шевченко відзначав, що з розгортанням визвольної війни 1648–1654 рр. у середовищі, наближеному до гетьмана Б.Хмельницького, «*все більше бере верх ідея приєднання України до Росії*»⁹⁴. Водночас наміри російського уряду щодо України він кваліфікував у такому ж дусі, себто як «приєднання»⁹⁵. Причому термін «приєднання», котрий побутував у доволі різних контекстах, у праці бачимо неодноразово. Скажімо, Ф.Шевченко зазначав, що «складною центральною проблемою, зв'язаною з багатьма іншими питаннями, була *проблема приєднання України до Росії*»⁹⁶, згадував про перемовини між гетьманським і російським урядами про «приєднання»⁹⁷, відзначав міжнародне значення проєктованого «приєднання»⁹⁸, писав про бесіди ерусалимського патріарха Паїсія з Б.Хмельницьким про «приєднання»⁹⁹, означував територію трьох колишніх польських воєводств як «приєднану» до Росії¹⁰⁰, висвітлював позицію українського православного духівництва у справі «приєднання»¹⁰¹, показував репрезентацію «приєднання» в «Історії русів»¹⁰² тощо. Розмаїтті згадки про «приєднання» розкидано практично по всій монографії в багатоманітних контекстах¹⁰³.

Наголосимо, що термін «приєднання» Ф.Шевченко вживав і в листуванні з І.Крип'якевичем. Приміром, саме таке означення він використав у листі від 27 серпня 1957 р., коментуючи робочу версію статті свого львівського колеги про соціально-політичні погляди Б.Хмельницького, котра побачила світ у першому номері «Українського історичного журналу» (1957 р.):

«Мені здається, що потрібно було б трохи більше сказати про класову політику Богдана і по відношенню до селянства, коли він роздавав маєтки, про це згадано мимоходом. *З тексту виходить, що приєднання України до Росії відбулося дякуючи старанням Богдана. А де об'єктивно діючі історичні факти?*»¹⁰⁴.

⁹³ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.62.

⁹⁴ Там само. – С.65.

⁹⁵ Там само. – С.478.

⁹⁶ Там само. – С.66.

⁹⁷ Там само. – С.115.

⁹⁸ Там само. – С.131.

⁹⁹ Там само. – С.135, 138.

¹⁰⁰ Там само. – С.171.

¹⁰¹ Там само. – С.213.

¹⁰² Там само. – С.269 (прим.1).

¹⁰³ Там само. – С.14, 87, 148, 150–152, 176, 203, 224, 259, 303, 326, 342, 355, 368, 373, 404, 444, 463, 467–469, 471–474, 476, 482.

¹⁰⁴ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.510.

У листі до І. Крип'якевича від 21 листопада 1958 р. Ф.Шевченко відзначав, що шостий розділ його майбутньої монографії «не основний в роботі, в ньому викладається саме приєднання України до Росії і оцінка цієї події»¹⁰⁵. Аналогічні міркування споглядаємо і в робочому варіанті вступу до праці, в якому зазначається, що «робота завершується викладенням приєднання України до Росії і оцінкою значення цієї події в історії двох братніх народів. Викладається це в шостому розділі книги»¹⁰⁶.

За великим рахунком, у монографії 1959 р. Ф. Шевченко практично повертається до терміна «приєднання», хоч і надає йому дещо іншого сенсу, порівняно зі своєю кандидатською дисертацією. Як же узгоджувалося таке представлення з офіційним каноном? Схоже, що головний акцент робився на своєрідній «грі» смислів з обсягу застосування різних дискурсів, оскільки термін «приєднання» вживався Ф.Шевченком здебільшого в ретроспективному розумінні: позиція сторін, перемовини, міжнародне становище середини XVII ст., устремління «народних мас» і т.п. Натомість історичне значення й сутність українсько-російського договору 1654 р. подавалися переважно з перспективи сучасності, себто у світлі канонічних «переяславських» тез, хоч іноді події за часів Б.Хмельницького також маркувалися як «возз'єднання». Наприклад, Ф.Шевченко писав про схвалення ідеї «возз'єднання» міським населенням¹⁰⁷, позитивну роль української державності у «возз'єднанні» України з Росією¹⁰⁸, порушення питання «возз'єднання» на земському соборі 1651 р.¹⁰⁹, який став «помітною віхою» на цьому шляху¹¹⁰, міжнародні контексти проблеми «возз'єднання»¹¹¹, про посольство С.Мужиловського та К.Бурляя у справі «возз'єднання»¹¹², ухвалення рішення про «возз'єднання» на загальновійськовій раді 1654 р.¹¹³ і т.п.

Можливо, ця суперечність була пов'язана з цензурними корективами та літературним редагуванням монографії, позаяк вихолощення і спрощення текстів на різних стадіях видавничого процесу, котрі часто називали «колективною перестраховкою», було доволі поширеною практикою за радянської доби. Так, численних цензурних і редакційних втручань зазнав авторський текст монографії І.Крип'якевича «Богдан Хмельницький»¹¹⁴. Тим паче, що Ф.Шевченко був змушений скорочувати первісний обсяг із 34 до 28 др. арк. (спершу видавничий ліміт становив усього 20 др. арк.). Відтак авторові довелося вести неодноразові перемовини з видавництвом, обстоюючи свою позицію. Натомість воно виставляло додаткові умови, позаяк досить швидко прийшло

¹⁰⁵ Там само. – С.519–520.

¹⁰⁶ Шевченко Ф.П. Вступ до праці «Політичні та економічні зв'язки...». – Арк.37.

¹⁰⁷ Його ж. Політичні та економічні зв'язки... – С.233–234.

¹⁰⁸ Там само. – С.269.

¹⁰⁹ Там само. – С.328–329.

¹¹⁰ Там само. – С.330.

¹¹¹ Там само. – С.353.

¹¹² Там само. – С.374.

¹¹³ Там само. – С.493.

¹¹⁴ Ісаєвич Я. Передмова // Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, І.Л.Бутич, Я.Д.Ісаєвич. – 2-ге вид., випр. і доп. – Л., 1990. – С.7–9; Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик консервативно-державницької школи // Його ж. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид., випр. й доп. – Л., 2007. – С.495 (прим.31).

розуміння щодо ризикованості низки авторських тез і тлумачень. Учений навіть зауважував, що процес верстки перетворився на постійний конфлікт із видавництвом, під час якого він був змушений поступитися чи піти на компроміс у багатьох питаннях¹¹⁵.

Так чи інакше, видається, що негати́вні настанови у середовищі українських істориків щодо концепту «возз'єднання», хоч і в латентному вигляді, побутували ще у 1950-х рр., себто до появи відомої праці М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції». О.Апанович навіть висловлювала думку, що цю студію М.Брайчевському замовив сам Ф.Шевченко як редактор «Українського історичного журналу»¹¹⁶. Натомість М.Брайчевський відзначав, що її було написано 1966 р. для «відкритого друку» за прямою пропозицією тодішньої дирекції Інституту історії АН УРСР (К.Дубини й І.Гуржія)¹¹⁷, хоч, імовірно, вона виявилася більш радикальною за авторською постановкою проблеми.

Тож монографія Ф.Шевченка справляла доволі суперечливе враження на читацьку аудиторію. З одного боку, його працю начебто було витримано в душі офіційного канону. Недаремно сучасні дослідники відзначають побутування у цьому тексті відповідних штампів та ідеологічних тропів української радянської історіографії¹¹⁸. Проте, з іншого боку, автор повсякчас обходив або дещо переінакшував ідеологічні настанови, особливо коли йшлося про певні контексти представлення важливих подій та явищ. Це помітили й рецензенти, і колеги на розширеному засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р., зокрема засудивши вживання відмінних порівняно з радянським каноном означень.

Приміром, К.Гуслистий стверджував, що замість «правильного терміна “возз'єднання”» автор послуговується «приєднанням», від якого відмовилися ще 1954 р. («Ви вводите без всякого пояснення термін “приєднання”»)¹¹⁹. У підсумковій ухвалі розширеного чотириденного засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР вживання цього поняття було визнано одним з «істотних недоліків» монографії Ф.Шевченка¹²⁰. Більше того, рецензенти Я.Кісь та О.Цибко назвали термін «приєднання» не тільки «плутаним формулюванням», а й констатували, що Ф.Шевченко фактично «спотворив» провідні положення радянської історичної науки:

«Так, поряд з терміном «возз'єднання» автор (Ф.Шевченко – О.Я.) широко вживає термін «приєднання» України до Росії, хоч

¹¹⁵ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.528.

¹¹⁶ «Зрадники мені не подобаються»: Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Оленою Апанович (28 серпня 1996 р.) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.21. – К., 2011. – С.349.

¹¹⁷ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих // Переяславська рада 1654 року: Історіографія та дослідження. – К., 2003. – С.408.

¹¹⁸ Колесник І.І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Український історичний журнал. – 2005. – №1. – С.180.

¹¹⁹ Див.: Шепель Л. Матеріали Наукового архіву...: Із стенограми обговорення книги Ф.П.Шевченка... – С.537; Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. – Арк.20.

¹²⁰ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву...: Витяг з протоколу №12 розширеного засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР з обговорення книги Ф.П.Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.541.

в радянській історичній науці прийнято перший термін, який єдино правильно передає зміст великого історичного акту. Автор дуже часто вживає термін “національно-визвольна війна” замість “народно-визвольна війна”, як це прийнято в радянській історіографії»¹²¹.

Імовірно, дефініція «національно-визвольна війна» щодо доби Б.Хмельницького використовувалася Ф.Шевченком на кшталт означень антиколоніальних рухів тодішніх країн «третього світу», котрі в радянському історієписанні 1950-х рр. зазвичай іменувалися «національно-визвольними».

Зазначимо, що Ф.Шевченко та І.Крип'якевич з очевидних на те причин були змушені оминати питання про юридичну оцінку Переяславського договору 1654 р.¹²² У кандидатській дисертації Ф.Шевченко означував російсько-українські відносини як васалітет, але в досить невиразних формах¹²³. Однак фактичне становище України-Гетьманщини після 1654 р. він, як і інші дослідники (В.Голобуцький¹²⁴, І.Крип'якевич¹²⁵) потрактував автономією («широкі автономні права») у складі Російської держави, котра поступово обмежувалася внаслідок централізаторської політики московського уряду¹²⁶.

На перший погляд, такий підхід не суперечив офіційному канону, але помітно розширював і навіть дещо інакше тлумачив установчі положення. Скажімо, у тексті «переяславських» тез немає жодної згадки про автономний статус Гетьманщини, а тільки коротенька інформація про те, що царизм ліквідував «місцеве самоуправління» (не автономію!) та придушував національно-визвольний рух, зокрема будь-які устремління до «створення української державності»¹²⁷.

Зауважимо, що й репрезентація українсько-російських взаємин на сторінках студії Ф.Шевченка поставала у вигляді складної, заплутаної палітри, котра по-різному розгоралася на відмінних відтинках історичного часу. Передусім автор наголошував, що російський уряд спершу намагався посідати становище посередника і прагнув замирити поляків та українців¹²⁸, оскільки будь-що хотів утримати спокій на своїх кордонах. Відтак позиція Москви та дії місцевих російських адміністраторів неодноразово викликали роздратування козацької верхівки. Наприклад, історик навіть згадував про погрозу Б.Хмельницького здійснити військовий похід на Путивль восени 1649 р., яку розглядав як уповні реальну можливість¹²⁹.

¹²¹ Кісь Я., Цибко О. Більше вимогливості і принциповості в історичних дослідженнях [Рец. на кн.: Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І.П.Крип'якевич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 499 с.] // Комуніст України. – 1961. – №1. – С.92–93.

¹²² Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.496; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – [1-ше вид.]. – С.451.

¹²³ Шевченко Ф.П. «Русские воеводы на Украине...». – Арк.26, 122 зв.

¹²⁴ Голобуцький В.А. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. – С.350.

¹²⁵ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – [1-ше вид.]. – С.485.

¹²⁶ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.499.

¹²⁷ Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.): Одобрены ЦК КПСС. – Москва, 1954. – С.12.

¹²⁸ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.128, 138.

¹²⁹ Там само. – С.286–287.

Таким чином Ф.Шевченко обережно підводив читача до думки, що зміна російської позиції щодо Гетьманщини відбувалася лише під впливом подальших подій, які розгорталися не дуже сприятливо як для поляків, так і українців. На сторінках монографії опосередковано проступає теза, що російські дипломати й адміністратори лише поступово, споглядаючи кількарічний плін військово-політичних подій, дійшли до усвідомлення тих переваг, які може здобути Москва, прийнявши козаків «під високу царську руку». В одній з опублікованих рецензій на його монографію зазначалося, що з «дослідження видно, що об'єднання України з Росією було нелегкою справою»¹³⁰.

Часом Ф.Шевченко уникав коментування чи очевидного тлумачення наведених відомостей, залишаючи це на розсуд читача. Дехто з сучасних дослідників трактує ці особливості викладу в позитивістському сенсі¹³¹. Натомість низка критиків закидала авторові те, що він не тримається апології «великої дружби» двох народів, а дотримується «сліпого об'єктивізму». Приміром Г.Марахов зазначав, що «Федір Павлович підмінює зв'язки між народами, суперечностями та сутічками між Україною та Росією»¹³². В.Голобуцький підкреслював, що «Ф.Шевченко йде сліпо за документами, відмовляється піддати їх критичному аналізу. Якщо, з одного боку, Федір Павлович не хоче помічати гостроти українсько-польських суперечностей, то, з іншої, він крізь усю роботу проводить думку про наявність нібито глибоких суперечностей між Україною й Росією»¹³³. У подібному дусі висловився й І.Бойко, котрий уважав, що «генеральна лінія Хмельницького лишилася затушованою, зіпсована об'єктивістським ставленням Ф. Шевченка до деяких документів»¹³⁴.

Та й господарські чи торгівельні взаємини України з Росією постають у монографії Ф.Шевченка доволі неоднозначно. Зокрема І.Крип'якевич у листі до нього від 3 листопада 1958 р. відзначав слушність спостережень і міркувань про локальний, невіршальний характер цих зв'язків до 1648 р.¹³⁵ У робочих нотатках Ф.Шевченка до монографії йдеться про важливість економічних відносин між Польщею й Україною навіть за часів визвольної війни 1648–1654 рр., які, хоч і були обмеженими, проте повністю не урвалися¹³⁶.

На думку Ф.Шевченка, за доби Б.Хмельницького економічні зв'язки України з Росією побутували в різноманітних формах. Причому до них автор схильний віднести навіть переселення й колонізацію українцями окраїн Російської держави¹³⁷. До того ж він окреслював ті переваги й вигоди, котрі здобула Росія від прийняття українських переселенців¹³⁸. Водночас історик

¹³⁰ Івасюта М., Грабовецький В. Дружба двох народів-братів [Рец. на кн.: Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.). – К., 1959. Вид-во АН УРСР. Відп. ред. академік АН УРСР І.Крип'якевич] // Жовтень. – 1960. – №4. – С.150.

¹³¹ Батуріна С.С. Федір Павлович Шевченко... – С.147.

¹³² Стенограма засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР 10 червня 1960 р. ... – Арк.7.

¹³³ Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. – Арк.28.

¹³⁴ Протокол №9 засідання відділу історії феодалізму... – Арк.12.

¹³⁵ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.517.

¹³⁶ Шевченко Ф.П. Робочі матеріали про економічні зв'язки України з Польщею, Білорусією, Росією; Зборівський договір та ін. [чорновий автограф та машинопис; 1950-ті рр.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.672. – Арк.17.

¹³⁷ Там само. – Арк.54.

¹³⁸ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.442.

відзначав важливу роль подарунків у двосторонніх відносинах, які кваліфікував як «форму економічного впливу»¹³⁹.

Відзначимо, що Ф.Шевченко на сторінках монографії спростовував низку відомих візій та інтерпретацій з обсягу українсько-російських економічних відносин середини XVII ст. Зокрема він уважав хибною тезу О.Касименка про включення України до єдиного всеросійського ринку ще до «возз'єднання» з Росією. Заразом негативно відгукнувся про ідею економіста В.Веселаги щодо складання суспільного поділу праці між російськими й українськими землями – це нібито призвело до виникнення окремих економічних районів¹⁴⁰. Натомість автор відзначав, що в тогочасних економічних зв'язках ані Україна, ані Росія не виступали як «єдине економічне ціле», себто вказував на відсутність як фактографічних відомостей, так і концептуальних підстав для подібних висновків¹⁴¹.

Інколи Ф.Шевченко відкидав і тлумачення окремих подій та явищ на ниві економічних взаємин. Відтак, він зауважував, що О.Касименко зробив безпідставний висновок про великі збитки Росії, котрих вона зазнала внаслідок безмитної торгівлі з українськими землями 1649 р. На думку Ф.Шевченка, безмитна торгівля суттєво збільшила товарообіг, тобто приплив грошей і коштовностей до Росії, що щедро надходили з охоплених війною українських земель. Відтак воєнні обставини дозволили добряче заробити певним російським колам¹⁴².

Зрештою, монографія Ф.Шевченка справляла, як на ті часи, двояке враження. З одного боку, вона вирізнялася напрочуд добротною фактичною основою, спертою на численні архівні джерела, опрацьовані з «перших рук». Та, незважаючи на фактографічний рефрен, робота не втрачала широкої історичної перспективи й репрезентувала «зв'язки» на тлі розлогої палітри дипломатичних, військово-політичних, адміністративних, соціально-економічних взаємин. З іншого боку, ця студія подавалася в річищі «дружби народів», яке повсюдно перетікало у «класовий» та «народницький» дискурси з численними канонічними покликаннями на «класиків». Тож авторський текст радикально не суперечив «перейславським» тезам, але постійно доповнював, тлумачив, переінакшував, а часом і зовсім обходив (як у випадку з терміном «приєднання») офіційні настанови.

Цікаве спостереження стосовно монографії Ф.Шевченка, попри вкрай негативне ставлення до цієї праці, зробив М.Рубач. На його думку,

*«книга Федора Павловича Шевченка – це часткова реакція розплати за антиісторичну модернізацію, яка є в деяких історичних працях останніх років, але, на жаль, це раціональне зерно потонуло в таких концепціях, які не тільки не поліпшують, не виправляють недоліків, а погіршують, штовхають народ, українську радянську історіографію на ті національно-буржуазні помилкові позиції»*¹⁴³.

¹³⁹ Там само. – С.457.

¹⁴⁰ Там само. – С.408–409.

¹⁴¹ Там само. – С.409.

¹⁴² Там само. – С.386–388.

¹⁴³ Стенограма засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР 13 червня 1960 р. ... – Арк.37.

У певному розумінні заувага М.Рубача про «антиісторичну модернізацію» відображала настрої низки українських істориків щодо дослідницьких практик, нав'язаних «перейславськими» настановами: помітна ідеалізація царського уряду, зокрема приписування йому надкласових мотивів і устремління, затушовування класових суперечностей, ствердження домінуючої ролі Московської держави й т.п. Утім, таке помірковане невдоволення, імовірно, циркулювало здебільшого в межах приватної комунікації та лише зрідка у вельми обережних висловах проступало в текстах і під час дискусій.

Тож взаємини України й Росії в різних сферах поставали на сторінках монографії Ф.Шевченка у вигляді заплутаного, складного та суперечливого дійства, до якого долучалися розмаїті зацікавлення, устремління, упередження тодішніх його учасників. На розширеному засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р. автор, намагаючись віднайти компромісні формулювання, усе ж таки досить різко зауважив, що

«питання про возз'єднання України з Росією в силу різних причин не тільки затягувалося, а проходило через кілька етапів, висувались різні проекти з обох сторін. Обидві сторони шукали шляхів до подолання перешкод, що стояли на шляху до єдності, ліквідували ряд непорозумінь, які породжувалися різними причинами. *Не все йшло так гладко, як хотілось цього сучасникам, не так, як бачать це все деякі історики*»¹⁴⁴.

Таке представлення доби Б.Хмельницького та українсько-російських взаємин, незважаючи на численні ідеологічні конотації й задекларовані «обрядові» формули, ніяк не вкладалося в телеологічну схему «возз'єднання» народів. Не випадково сучасні дослідники означають тодішні підходи Ф.Шевченка як «еретичні погляди» щодо радянського канону¹⁴⁵.

Входження праці Ф.Шевченка до радянського культурного простору було вкрай складним і болісним, що пояснювалося як самим становищем студії, котра балансувала на хиткій межі «офіційного» та реформаційного прочитань історії, так і інтригами деяких колег історика, партійних функціонерів із «великої хати» тощо. Припускають, що певну роль у цьому протистоянні відіграв особистий конфлікт між В.Голобуцьким та Ф.Шевченком¹⁴⁶.

Зауважимо, що подібне мало місце й щодо праць інших істориків, наприклад стосовно монографії О.Касименка «Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р.» (Київ, 1955 р.)¹⁴⁷. Та й сам О.Касименко порівнював долю своєї монографії зі студією Ф.Шевченка. Зокрема він зауважував, що «моя книга зазнала своєрідну історію, всьому колективу вона відома»¹⁴⁸.

¹⁴⁴ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву...: Із стенограми обговорення книги Ф.П.Шевченка... – С.535; Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. – Арк.17.

¹⁴⁵ Яремчук В. Минуле України... – С.271.

¹⁴⁶ Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993): життя, наукова і педагогічна діяльність. – К., 2011. – С.175.

¹⁴⁷ Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.38; Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування // Там само. – С.152.

¹⁴⁸ Матеріали обговорення роботи Шевченка Ф.П. ... – Арк.193.

Після чотириденного обговорення монографії Ф.Шевченка вчена рада Інституту історії АН УРСР усе ж таки ухвалила компромісне рішення – визнала ґрунтовність, актуальність його роботи, проте вказала й на численні помилки автора, утім не підвівши під них політичну чи ідеологічну підоснову¹⁴⁹. Причому гостра полеміка точилася й навколо редакційних формулювань самого рішення вченої ради Інституту історії АН УРСР¹⁵⁰.

Однак цією дискусією історія з монографією Ф.Шевченка не закінчилася, а перейшла на нову стадію – «війни рецензій», яку його опоненти розпочали з розсилки тенденційних відгуків із політичними та ідеологічними конотаціями до редакцій багатьох республіканських і союзних видань, а також до партійних та контролюючих органів. Однією з таких праць була рецензійна стаття К.Гуслистого, в якій автор закидав Ф.Шевченкові не тільки вживання терміна «приєднання», а й наголошував, що в його монографії є багато «великих теоретичних помилок»¹⁵¹. Наприкінці тексту К.Гуслистого рукою Ф.Шевченка дописано короткий коментар:

«Рецензія» до нас була передана К.Гуслистим в ред[акцію] “Укр. іст. журналу”. Але на засід[анні] редколегії була одногласно відхилена (за пропоз[ицією] П.А.Лаврова). Аналогічні рецензії були написані в усі московські журнали – “Коммунист”, “Вопросы истории”, “История СССР”, а також в “Ком[уніст] України”. В різних комбінаціях підписували: Голобуцький, Компанієць, Гуслистий»¹⁵².

Результати «рецензійної» кампанії не забарилися. 18 серпня 1960 р. у постанові президії ЦК КПУ окремим пунктом було прописано вимогу про-рецензувати монографію Ф.Шевченка в республіканському партійному офіційно-му – «Комуніст України»¹⁵³. У жовтні того року низка науковців в Інституті історії АН УРСР ініціювала перевірку первісного рукопису (машинопису) Ф.Шевченка з правками, зробленими під час обговорення, аби довести, що до видавництва було передано інший варіант тексту монографії – з «кричущими помилками», котрі автор проігнорував попри висловлені зауваження¹⁵⁴.

З окресленої перспективи відгук Я.Кіся та О.Цибка став продовженням кампанії супроти монографії Ф.Шевченка. Первісно рецензію до журналу

¹⁴⁹ Шенель Л. Матеріали Наукового архіву...: Витяг з протоколу №12... – С.539–542.

¹⁵⁰ Шевченко Ф.П. [Мої] зауваження до проекту резолюції [вченої ради Інституту історії АН УРСР по обговоренню праці «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис; м. Київ, червень 1960 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.881. – 3 арк.

¹⁵¹ Гуслистий К.Г. Серйозні методологічні хиби в освітленні історії України XVII ст.: Рецензія на роботу Шевченка Ф.П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [машинопис; м. Київ, 27 липня 1960 р.] // Там само. – Спр.873. – Арк.1–2.

¹⁵² Там само. – Арк.15.

¹⁵³ Шевченко Ф.П. Коротка довідка... – Арк.5.

¹⁵⁴ Мишко Д.І., Рознер І.Г., Шеке́ра І.М., наукові співробітники Інституту історії АН УРСР. Акт [про перевірку внесених змін до роботи Шевченка Ф.П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис; м. Київ, 26–27 жовтня 1960 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.874. – 9 арк.; Рознер І.Г., молодший науковий співробітник відділу історії феода-лізму – Касименку О.К., директору Інституту історії АН УРСР [Службова записка про роботу Шевченка Ф.П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис; м. Київ, 28 жовтня 1960 р.] // Там само. – Спр.875. – 4 арк.

«Комуніст України» мала подати О.Компан. Ф.Шевченко навіть повідомляв про це І.Крип'якевича в листі від 11 лютого 1960 р.¹⁵⁵ Видається, що праця О.Компан, вірогідно написана в позитивному дусі, не задовольнила редколегію, котра отримала однозначні настанови «згори». Тим більше, що у цей час «критика» монографії Ф.Шевченка набирала дедалі більших обертів. Тож рецензію замовили іншим науковцям, яким заздалегідь накинули певне завдання.

Провідним рефреном виступали «методологічні хиби» студії Ф.Шевченка. Відтак історикиві, крім вживання «плутаних» термінів «приєднання» та «національно-визвольна війна», закидалося «неправильне» представлення «рушійних сил» Хмельниччини, перебільшення «прогресивної» ролі козацтва, «серйозні помилки» й перекручення у висвітленні ролі «ранньої української державності» та потрактуванні зовнішньополітичної орієнтації Б.Хмельницького¹⁵⁶. Водночас категорично спростовувалася ціла низка тлумачень Ф.Шевченка, котрі, здавалося б, очевидно впливали з наведених джерел: заяви гетьмана про наміри здійснити похід на Путивль восени 1649 р., протурецькі настрої серед старшини та звичайного козацтва, негативні результати перемовин єрусалимського патріарха Паїсія та С.Мужилівського в Москві на початку 1649 р. та ін.¹⁵⁷ Гострі зауваги рецензенти висловили й щодо загальної структури монографії, зокрема стосовно відсутності історіографічного огляду та нагальної потреби додати спеціальний вступ про становище українських земель у 1630-х рр. Вердикт був категоричним:

«Автор не досить опрацював і продумав матеріал, що був у його розпорядженні, без глибокого критичного аналізу використав ряд документів, які мають суперечливий характер. Цих недоліків можна було б уникнути, якби праця Ф.Шевченка перед здачею до друку була ґрунтовніше і глибше обговорена у відділі феодалізму та на вченій раді Інституту історії Академії наук УРСР»¹⁵⁸.

Такий висновок фактично зупиняв просування докторської дисертації Ф.Шевченка та ставив ученого у доволі скрутне становище, позаяк надавав йому реноме інтелектуала, котрий конфронтував з офіційним каноном. Причому більшість зауваг, висловлених рецензентами, а найбільше підсумковий висновок, наслідували чи дублювали компромісну ухвалу розширеної вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р. щодо монографії Ф.Шевченка¹⁵⁹. Утім, теза про «методологічні помилки» та закиди про терміни «приєднання» й «національна-визвольна війна», хоч і в пом'якшеному вигляді, мабуть, перекочували до зазначеної рецензії з розісланих матеріалів його опонентів.

Імовірно, що автор на той час уже мав інформацію про майбутню рецензію й очікував ще гірших висновків, зокрема звинувачень не в «методологічних

¹⁵⁵ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.529.

¹⁵⁶ Кісь Я., Цибко О. Більше вимогливості... – С.91.

¹⁵⁷ Там само. – С.92.

¹⁵⁸ Там само. – С.93.

¹⁵⁹ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву...: Витяг з протоколу №12... – С.541–542.

хибах», а в політичних помилках. У листі до І.Крип'якевича від 2 лютого 1961 р. він зазначав:

«Скажу відверто, що в тих обставинах, які склалися навколо книги, кращого і годі було ждати. Немає в рецензії “кровоспущення”, чого дуже дехто хотів. Написано її в спокійному тоні, хоч не все мені приємне (не все обгрунтовано, часом однобоко). Відзначено позитивні сторони роботи, а це теж важливо, бо були діячі, які на всіх перехрестях кричали про порочність книги»¹⁶⁰.

Ще чорнішою виявилася рецензія російського історика Л.Пушкарьова, написана начебто в контексті кількох джерелознавчих спостережень щодо монографії Ф.Шевченка. У цьому відгуку не тільки докладно повторювалися попередні зауваги, а й було по-іншому розставлено оціночні акценти. Термін «приєднання» вже характеризувався не тільки «плутаним» чи «помилковим», а як такий, що «здатний породити націоналістичні наслідки з політичної точки зору»¹⁶¹. У такому ж дусі перекваліфіковувалися й інші закиди. Скажімо, рецензент зауважував, що «народно-визвольну війну 1648–1654 рр. автор (Ф.Шевченко – О.Я.), як правило, називає “національно-визвольною”, що також може дати привід для фальшиво-націоналістичного трактування цієї найважливішої події в історії України»¹⁶².

Такі оцінки повністю переводили дискусію з наукової до ідеологічно-політичної сфери. До того ж Л.Пушкарьов уважав, що цих фатальних огріхів припустився історик із великим досвідом, значною фаховою підготовкою й солідними теоретичними напрацюваннями щодо вивчення проблем «дружби народів», себто мимоволі проводилася думка про навмисність, ба навіть злісність авторських «помилку».

Загалом рецензія будувалася як демонстрація «хибності» й «тенденційності» джерелознавчого підходу Ф.Шевченка, головним чином на прикладі спростування «путівльського епізоду» та відомостей про те, що весною – на початку літа 1648 р. російське військо було готове виступити на боці поляків супроти татар, а фактично й проти повсталого українського народу¹⁶³. Власне аналіз джерел, який мав би продемонструвати інше прочитання та потрактування, підмінявся абстрактними розумуваннями, котрі увінчувалися неспростовними, «залізними», аргументами – посиланнями на відповідні місця «перяславських» тез!

Ф.Шевченко в листі до І.Крип'якевича від 17 березня 1962 р. влучно схарактеризував рецензію Л.Пушкарьова як «суміш свинства і галантності». Зокрема він припускав, що рецензент, а можливо й редакція, використали рецензію його «добродіїв», яка тривалий час лежала у журналі¹⁶⁴. Вирішальне значення як для докторської дисертації, так і всієї інтелектуальної біографії Ф.Шевченка

¹⁶⁰ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.533.

¹⁶¹ Пушкарьов Л.Н. Залог успеха в источниковедческом анализе (По поводу книги Ф.П.Шевченко «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», вид. АН УРСР, Київ, 1959. 500 с., тир. 2000) // История СССР. – 1962. – №2. – С.175.

¹⁶² Там же.

¹⁶³ Там же. – С.175–176.

¹⁶⁴ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.538.

мала протекція визначного російського історика академіка М.Тихомирова. Автор монографії сподівався на його підтримку в тій складній ситуації, яка виникла навколо його праці, про що відверто висловився в одному з листів до І.Крип'якевича¹⁶⁵. Вочевидь, взаємини обох учених були настільки близькими, що низка російських істориків однозначно зараховувала Ф.Шевченка до кола учнів М.Тихомирова¹⁶⁶.

Відтак у рецензії М.Тихомирова й О.Мальцева монографія Ф.Шевченка репрезентувалася як нова, капітальна студія з історії визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Більше того, рецензенти не тільки відзначили досконалий джерелознавчий аналіз, а й широту наукових зацікавлень автора, котрий пов'язував події на українських теренах із багатоманітними міжнародними контекстами¹⁶⁷. До поважних досягнень Ф.Шевченка зараховували й докладне представлення становища та позицій різних «соціальних груп і класів», а також цікаве відтворення економічних взаємин між Росією й Україною. Зауважимо, що саме постановку низки міжнародних проблем «возз'єднання» М.Тихомиров, уже як офіційний опонент (іншими опонентами були І.Гуржій та М.Павленко)¹⁶⁸ по докторській дисертації Ф.Шевченка, уважав одним із найбільших досягнень автора монографії¹⁶⁹.

Звісно, рецензенти не могли оминати й «типового» на той час набору закидів, котрі циркулювали щодо цієї студії, як-от «невірна» протурецька орієнтація, «путивльський епізод», термін «приєднання», «рушійні сили» війни та її «національно-визвольне» означення й т.п.¹⁷⁰ Але ці «помилки» подавалися не з фатально-драматичним підкресленням та ідеологічно-політичним акцентуванням, а розглядалися як прикрі, проте некритичні прогалини нової й дуже цінної праці.

У 1962 р. було опубліковано позитивну, а у чомусь навіть комплементарну для Ф.Шевченка та І.Крип'якевича рецензію польського історика З.Вуйцика. Зокрема він зазначав, що монографія Ф.Шевченка дає суттєво більше, ніж обіцяє її назва¹⁷¹. Проте З.Вуйцик висловив і низку критичних зауваг, наприклад ігнорування студій відомих польських істориків, а також спірне тлумачення дипломатичних і політичних устремлінь Б.Хмельницького тощо¹⁷².

Доволі неоднозначно монографію Ф.Шевченка сприйняли й по той бік «залізної завіси», де її відзначили автори кількох історіографічних оглядів.

¹⁶⁵ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.534.

¹⁶⁶ Чистякова Е.В. Михаил Николаевич Тихомиров (1893–1965). – Москва, 1987. – С.28.

¹⁶⁷ Тихомиров М.Н., Мальцев А.Н. Новый труд по истории освободительной войны на Украине в середине XVII века [Рец. на кн.: Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І.П.Крип'якевич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 499 с.] // Вопросы истории. – 1962. – №1. – С.149.

¹⁶⁸ Шевченко Ф.П. Коротка довідка... – Арк.7; Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.540.

¹⁶⁹ Шмидт С. «Доктор на корню» (матеріали о Ф.П.Шевченко в «Описании рукописного наследия академика М.Н.Тихомирова») // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.550–551.

¹⁷⁰ Тихомиров М.Н., Мальцев А.Н. Новый труд по истории... – С.151–152.

¹⁷¹ Wójcik Z. [Rec.]: Szewczenko F.P. Polityczni ta ekonomiczni zwjazky Ukrainy w sereдынi XVII st., Kyiw, Akademiya Nauk Ukrainjskoj RSR. Instytut Istorii, 1959, 499 s. // Kwartalnik Historyczny. – 1962. – №1. – S.190.

¹⁷² Ibid. – S.191–192.

Скажімо, С.Горак так і не розгледів за показною завісою дискурсу «дружби народів» тих новацій і пропозицій, які містила ця праця, віднісши студію Ф.Шевченка до стереотипних радянських досліджень, які підпорядковані «російським національним інтересам»¹⁷³. Натомість О.Оглоблин в історіографічному огляді 1963 р. приділив монографії Ф.Шевченка значно більшу увагу. Він порівняв її концептуальні засади з підвалинами студії І.Крип'якевича «Богдан Хмельницький» (Київ, 1954 р.) та відзначив його впливи на автора: «Концепція Крип'якевича (з невеличкими змінами й “роз'ясненнями”) й надалі залишилася в українській советській історіографії. Її повторює (в основному) Ф.Шевченко, автор монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»»¹⁷⁴. Окрім того, він визнав, що праці обох дослідників фактично вийшли за межі офіційної «советської схеми»¹⁷⁵.

Не оминув студію Ф.Шевченка і Я.Пеленський в англomовному огляді української радянської історіографії 1964 р., не тільки зарахувавши її до найважливіших праць з української історії доби Хмельниччини, що з'явилися на обшарах УРСР, а й відзначивши негативні закиди щодо монографії Ф.Шевченка. Приміром, він згадав як рецензію, надруковану у журналі «Комуніст України» (1961 р., №1), так і ідеологічні інвективи, адресовані автором¹⁷⁶.

Відзначимо, що монографію Ф.Шевченка про українсько-російські взаємини часів Б.Хмельницького широко використовували у своїх студіях діаспорні історики, зокрема С.Величенко в докторській дисертації 1980 р.¹⁷⁷ Згодом він зазначав, що «реформістські» дослідники, передусім Ф.Шевченко, інтерпретували партійні «тези» радше у широкому, ніж вузькому сенсі, але не могли побудувати «альтернативну схему національної історії, яка виключала б Україну з історії СРСР»¹⁷⁸.

Вірогідно, Ф.Шевченкові ще за радянських часів були відомі відгуки, принаймні деякі, на його працю з-поза меж СРСР та «братніх» країн. Мабуть, як редактор «Українського історичного журналу», він мав доступ до діаспорних видань. Так, його робочі нотатки та тези до лекцій 1950–1970-х рр. свідчать про непогану, як для радянського історика, обізнаність з еміграційною чи діаспорною науковою літературою. Наприклад, у підготовчих записках до лекцій, читаних для співробітників КДБ УРСР та канадців, згадуються імена Л.Винара, Б.Кентржинського, Б.Крупницького, В.Кубійовича, О.Оглоблина, Н.Полонської-Василенко, Я.Пеленського, О.Пріцака та ін. Ф.Шевченко відгукувався про працю О.Оглоблина «Хмельниччина і українська державність» (Нью-Йорк, 1954 р.), а також відзначав резонансну розвідку Дж.Решетаря й

¹⁷³ Horak S.M. Ukrainian Historiography 1953–1963 // Slavic Review. – 1965. – Vol.24. – №2. – P.270.

¹⁷⁴ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.54.

¹⁷⁵ Там само. – С.53–54.

¹⁷⁶ Pelenski J. Soviet Ukrainian Historiography after World War II // Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. – 1964. – Bd.12. – H.3. – S.398–399.

¹⁷⁷ Velychenko S. The Influence of Historical, Political, and Social Ideas, on the Politics of Bohdan Khmelnytsky and the Cossack Officers Between 1648 and 1657: A Dissertation ... Ph. D. – London, 1980. – P.38, 143, 269.

¹⁷⁸ Величенко С. Суперечливі схеми національної історії... – С.34.

О.Пріцака «The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building» («Slavic Review», 1963 р., т.22, №2)¹⁷⁹. В інших робочих матеріалах історика віднаходимо посилення на студії І.Лисяка-Рудницького й О.Пріцака¹⁸⁰. Видається, що Ф.Шевченко намагався стежити за закордонними публікаціями, наскільки це було взагалі можливо за тодішніх умов. Так, у виступі на засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР у березні 1956 р. він наголосив, що вийшло вже дві книги славіста К.-О.Меннінга, яких немає в бібліотеці установи¹⁸¹.

Втручання академіка М.Тихомирова дозволило зрушити з мертвої точки справу з захистом докторської дисертації Ф.Шевченка. Ученому довелося в оперативному режимі готувати розлогий (понад 4 др. арк.; 250 примірників) автореферат для російськомовної аудиторії¹⁸². За тих дражливих і хитких передумов автореферат мав узгодити/згладити широкі, часом досить вільні трактування Ф.Шевченка з вимогами офіційного канону, зокрема з зауваженнями рецензентів, себто запропонувати компромісне представлення вже опублікованої монографії.

Провідна роль у такій репрезентації відводилася дискурсу «дружби народів», який сполучався з «народницьким» дискурсом, але в більш виваженій та обережній формі¹⁸³. Зокрема до дискурсу «дружби народів» вводилися російські, українські та польські «революційні демократи» XIX ст., які, звичайно, не мали жодного стосунку до провідної дослідницької проблематики, задекларованої в монографії¹⁸⁴. Та попри певні поступки офіційному представленню історик і далі тримався низки концептів нового «народницького» дискурсу. Відтак він обстоював думку, що «існування української народності у XIV–XVII ст. є незаперечним фактом»¹⁸⁵.

Ф.Шевченко зберіг в авторефераті й низку установчих концептів монографії: визвольна війна як переломний період і вихідний момент в історії України¹⁸⁶, теза про козацтво як «прогресивну силу», що бореться з феодальним та іноземним «гнобленням»¹⁸⁷, поділ українського народу на «стани-класи», котрі, хоч і мали відмінні інтереси, але об'єдналися супроти «іноземних поневолювачів»¹⁸⁸. На відміну від монографії, автор не ризикнув означити це об'єднання як спілку «прогресивних станів». Водночас зберігалася й навіть

¹⁷⁹ Шевченко Ф.П. Плани лекцій для канадців та співробітників КДБ УРСР [про визвольну війну українського народу і возз'єднання України з Росією та про життя і творчість Т.Г.Шевченка; чорновий автограф; м. Київ, 24 лютого; 9 березня; 31 жовтня 1960 р.; 5 лютого 1964 р.]. Додаток до спр.574: запитання слухача лекції (арк.43) // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.574. – Арк.33, 40.

¹⁸⁰ Шевченко Ф.П. Робочі матеріали: Класова боротьба 1648–1654 рр. ... – Арк.77, 83.

¹⁸¹ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву...: Стенограма виступу Ф.П.Шевченка у ході обговорення доповіді директора Інституту історії АН УРСР О.К.Касименка «Завдання Інституту в світлі рішень XX з'їзду КПРС на засіданні вченої ради» (Київ, 23 березня 1956 р.) // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.513.

¹⁸² Шевченко Ф.П. Коротка довідка... – Арк.7; Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.540.

¹⁸³ Шевченко Ф.П. Политические и экономические связи Украины с Россией в середине XVII ст.: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – К., 1963. – С.3–4.

¹⁸⁴ Там же. – С.7.

¹⁸⁵ Там же. – С.25.

¹⁸⁶ Там же. – С.2.

¹⁸⁷ Там же. – С.14–15.

¹⁸⁸ Там же. – С.19–20.

розширювалася думка про акумуляцію історичного досвіду в народних виступах та повстаннях, до яких дослідник зараховував і визвольну війну 1648–1654 рр.¹⁸⁹

Звичайно, в авторефераті Ф.Шевченка вже немає жодної згадки про «приєднання», а також означень війни 1648–1654 рр. як «національно-визвольної». Певна річ, історик був змушений поступитися, позаяк це були принципові закиди щодо його праці, котрі несли політичні й ідеологічні конотації, зокрема звинувачення в «націоналістичній» репрезентації української минувшини. Та Ф.Шевченко не пристав і на формулу «народна-визвольна війна», до якої його вперто підштовхували рецензенти. В авторефераті рух під проводом Б.Хмельницького здебільшого означувався як «визвольна війна»¹⁹⁰. У схожому дусі потрактовувалися й проблеми та суперечності українсько-російських взаємин. Останні пояснювалися нервозністю і складністю воєнних обставин, нестачею достовірних відомостей, що часом призводило до певних непорозумінь¹⁹¹. Тож суперечності й конфлікти у двосторонніх перемовинах і взаєминах подавалися в авторефераті в ретушованому, пригладженому вигляді. Натомість класовий дискурс (як і в монографії) представлено повною мірою. Докладно висвітлене становище різних станів, у тому числі козацької старшини, міщанства, духівництва, посполитих та ін.¹⁹² Утім, автор обережніше поставився до репрезентації Гетьманщини, котра розглядалася як «українська феодальна державність»¹⁹³. Однак її устрій Ф.Шевченко кваліфікував однозначно: «аристократична», точніше «олігархічна», республіка – і в авторефераті¹⁹⁴, і в тексті 1959 р.¹⁹⁵ Водночас історик стверджував, що державне управління в Україні перебувало на стадії формування¹⁹⁶.

Більш помірковано Ф.Шевченко представляв і українсько-російські економічні взаємини, хоч і зберіг основні положення монографії: розмаїття форм, зокрема переселення українців на окраїни Російської держави¹⁹⁷, подарунки як елемент «економічного впливу»¹⁹⁸. Власне, історик здебільшого уникав акцентування на тих зисках і перевагах, котрі отримувала Москва у цих взаєминах, про які неодноразово згадувалося в його монографії. Він писав про конфлікти «торгових людей» України й Росії, котрі зумовлювалися зловживаннями місцевої влади, проте наголошував, що «не ці окремі ненормальні явища характеризували тодішні торгівельні відносини між Росією й Україною»¹⁹⁹. Урешті-решт автореферат репрезентував зміщення низки авторських наголосів й акцентів у напрямі канону, хоч і зберігав більшість концептуальних положень та настанов.

¹⁸⁹ Там же. – С.25.

¹⁹⁰ Там же. – С.4, 6, 9, 11–12, 16, 19, 20–22, 24–25 та ін.

¹⁹¹ Там же. – С.27–28, 35–36.

¹⁹² Там же. – С.44–47.

¹⁹³ Там же. – С.4.

¹⁹⁴ Там же. – С.49–50.

¹⁹⁵ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.282.

¹⁹⁶ Шевченко Ф.П. Политические и экономические связи... – С.50.

¹⁹⁷ Там же. – С.23.

¹⁹⁸ Там же. – С.65.

¹⁹⁹ Там же. – С.61.

Зазначимо, що загальна атмосфера захисту Ф.Шевченка в Москві була доволі доброзичливою та толерантною, про що свідчать його чернеткові записи обговорення й тез відповідей на зауваги опонентів і колег. Ці спостереження потверджують і відгуки офіційних опонентів, зокрема І.Гуржія, котрий не тільки високо оцінив монографію Ф.Шевченка, а й наголосив на багатоманітності контекстів представлення визвольної війни 1648–1654 рр. у його монографії²⁰⁰.

Доволі промовистим видається чернетковий проект заключного слова, в якому задеклароване своєрідне кредо Ф.Шевченка як історика:

«Коли я працював над своєю монографією, то чомусь був упевнений, що Правда ніколи не буває у чистопробному вигляді. Що її потрібно добувати (підкреслення Ф.Шевченка – О.Я.) з руди, не тільки добувати, але й шліфувати, огранювати здобуті великою працею факти. Не завжди останнє мені вдавалося, коли огранював здобуті факти, інколи кривобоко і т.п.»²⁰¹.

Певна річ, успішного захисту Ф.Шевченка очікувало чимало його колег і друзів, поміж яких була низка науковців, доволі скептично налаштованих до офіційного представлення української історії. Відтак сучасні дослідники відзначають напрочуд широку географію вітальних листів і телеграм на його адресу, у тому числі з Кракова, Вроцлава, Бухареста, Монреалю²⁰². Зокрема, 25 листопада 1963 р. Ф.Шевченка привітав Я.Дашкевич²⁰³.

Імовірно, автор планував і надалі послуговуватися комбінацією різних дискурсів («дружби народів», класового, «народницького») у своїх дослідницьких практиках, але прагнув дещо змістити/перенести наукові зацікавлення на іншу сферу – славістику, точніше на історію міжслов'янських зв'язків. Так, в одній із праць Ф.Шевченко зауважував, що *«незважаючи на різні перепони, іноді трагічного характеру, у взаємовідносинах між народами сильнішим є те, що їх єднає, а не те, що роз'єднує*. Справжній творець історії – народ, прогресивні сили суспільства шукали і знаходили шляхи, що вели до дружби і єднання»²⁰⁴. Ці конотації дуже нагадують відповідні підходи з його монографії 1959 р. Автор планував масштабну студію з історії зв'язків України та південнослов'янських країн під звичним прикриттям дискурсу «дружби народів», але так і не реалізував цього задуму²⁰⁵.

Зрештою, незважаючи на успішний захист Ф.Шевченка, за його монографією й надалі тягнувся шлейф опальної праці. Відтак побажання академіка

²⁰⁰ Гуржій І.О. Відгук про докторську дисертацію Шевченка Ф.П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [авторизований машинопис; м. Київ, 1963 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.889. – Арк.3–5.

²⁰¹ Шевченко Ф.П. Матеріали про обговорення та захист докторської дисертації на тему «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», виступ на секторі; відповіді опонентам [чорновий автограф; 1963 р.] // Там само. – Спр.892. – Арк.18.

²⁰² Батуріна С.С. Федір Павлович Шевченко... – С.29.

²⁰³ Дашкевич Я.Р. – Шевченко Ф.П. [автограф; м. Львів, 25 листопада 1963 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1149. – Арк.1.

²⁰⁴ Шевченко Ф.П. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII–XVIII ст.: (Доповіді радянської делегації: V Міжнародний з'їзд славістів, Софія, вересень 1963 р.). – К., 1963. – С.3.

²⁰⁵ Батуріна С.С. Федір Павлович Шевченко... – С.26.

М.Тихомирова про нове, доповнене й перероблене, видання так і залишилося нездійсненим²⁰⁶. Натомість найбільшу й, мабуть, найкращу працю Ф.Шевченка часто-густо вилучали з історіографічних оглядів, інколи на неї навіть «забували» послатися у студіях, присвячених добі Б.Хмельницького.

На початку 1970-х рр. про «плутані формулювання» в монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», зокрема про вживання автором терміна «приєднання», згадали знову. Ці «вади» розглядалися як докази «методологічних помилок» і «націоналістичних збочень» Ф.Шевченка на посаді директора Інституту археології АН УРСР та головного редактора «Українського історичного журналу»²⁰⁷.

Після тяжкого 1972 р., коли вченого звільнили з усіх керівних посад та винесли низку стягнень, про якісь «експерименти» з «переславським» канонном вже не могло бути й мови. У щоденникових записах наприкінці 1975 р. Ф.Шевченко метафорично схарактеризував своє тодішнє становище – ходжу з «*клеймом*», хоч і без наголосу»²⁰⁸. У його публікаціях кінця 1970 – початку 1980-х рр. уже не було й натяку на попередні спроби, а механічно проголошувалися офіційні настанови²⁰⁹. Для дослідника такого інтелектуального масштабу це була страшна особиста драма...

Тексти Ф.Шевченка 1950 – початку 1970-х рр. яскраво демонструють напрочуд складну дилему тогочасного інтелектуала: як бути радянським і, водночас, українським істориком? Тим паче, що переважна більшість науковців воєнного покоління належала до інтелектуалів із радянською ідентичністю, котрі щиро прагнули вписатися, хоч і «по-своєму», у цю амбівалентну, мінливу, часом абсурдну систему політичних та культурних координат.

У широкому сенсі йдеться про конфронтуючі пласти культурної свідомості, котрі складно узгоджувалися поміж собою. Приміром, упровадження офіційного дискурсу «великого російського народу» («народу-вождя», «народу-переможця», «народу-тріумфатора») породжувало захисні реакції українських радянських істориків, які прагнули хоч якоюсь мірою втримати обмежену, ба навіть ілюзорну автономію республіканського нарративу від настирливих зазіхань «старшого брата».

Згадаємо, наприклад, ідеологічні колізії навколо термінів «приєднання» чи «національно-визвольна війна», до яких ставилися вкрай підозріло й навіть вороже, попри те, що ці означення вбиралися у відповідну «обрядову» покривку «дружби народів», «класової боротьби» тощо. До того ж «національно-визвольне» маркування повсюдно вживалося в радянській соціогуманістиці щодо країн «третього світу». Натомість суттєві поступки офіціозу витісняли український культурний шар, перетворювали його на маргінальний

²⁰⁶ Шмидт С. «Доктор на корню»... – С.552.

²⁰⁷ Доповідна записка голови парткомісії при ЦК КП України І.С.Грушецького першому секретарю ЦК КП України В.В.Щербинському про результати перевірки роботи парторганізації Інституту археології (Київ, 5 липня 1972 р.) // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.445–446.

²⁰⁸ Щоденникові нотатки: «І знову німа роль за сценою» // Там само. – С.639.

²⁰⁹ Шевченко Ф.П. Возз'єднання України з Росією – знаменна подія в історії братніх народів // Архіви України. – 1978. – №6. – С.24–28; *Його ж.* Київ у перший рік після возз'єднання України з Росією // Український історичний журнал. – 1980. – №2. – С.54–64.

чи супутній компонент, який побутував десь на периферії свідомості «радянської людини».

Таким чином, дослідницькі практики істориків реформаційної, нонконформістської орієнтації, зокрема Ф.Шевченка, тією чи іншою мірою було зорієнтовано на пошуки уточнюючих, доповнюючих, розширюючих або, навпаки, звужуючих підходів щодо радянського канону. Часто-густо їхні писання поставали у вигляді суперечливого сполучення кількох дискурсів, під прикриттям чого вони намагалися донести читачеві дещо інше представлення історії України. Утім, плекання компромісних, посередніх формул не тільки спричиняло складні внутрішні конфлікти, а й ставило дослідників у досить вразливе становище у кризових ситуаціях, зокрема коли змінювалася політична та ідеологічна кон'юнктура, проводилися адміністративні кампанії, скеровані супроти певних осіб, розгорталася боротьба за сфери впливу на академічній ниві тощо.

Вислідом таких дослідницьких і культурних практик були тексти, котрі продукували амбівалентні, інколи невиразні, розмиті смисли, зокрема взаємовиключне трактування певних подій, явищ, процесів, осіб, постійні відмови від попередніх тлумачень та оцінок під тиском офіційних позицій, суцільні недовомки, замовчування й т.п. Відтак співбуття радянського інтелектуала з каноном постійно нав'язувало декілька культурних ролей – показних і тіньових. Інколи такі ролі призводили до доволі своєрідних спроб, точніше інтелектуальних і культурних експериментів, які демонстрували творчий політ думки за сірих умов радянської повсякденності.

The article researches the construction of famous historian's work in the light of his texts of second half of 1950 – early 1960s. Author analyzes the reception of F.Shevchenko's monograph in Ukrainian Soviet historiography of those times.

Keywords: *Ukrainian Soviet historiography, F.Shevchenko, I.Krypiakevych, "reunion", "annexation".*

